

Аналитичен доклад

Гласовете на жените в България

Настоящата публикация на фондация „Екатерина Каравелова“ е резултат от проект „Изследване на нуждите и проблемите на жените в България“, който се изпълнява с финансова подкрепа от Фонд Активни граждани България. Финансовата подкрепа е предоставена от Исландия, Лихтенщайн и Норвегия по линия на Финансовия механизъм на ЕИП (<https://www.activecitizensfund.bg/>).

Основната цел на проект „Изследване на нуждите и проблемите на жените в България“ е да се проведе качествено социологическо проучване, което да осветли проблемите и нуждите на жените от различни социални групи от всички 6 района за планиране в страната.

Липсата на задълбочени социологически изследвания на проблемите и нуждите на жените в България прави невъзможно провеждането на целенасочени и последователни политики за насърчаване на равнопоставеността. Позоваването единствено на статистически данни от НСИ и Евростат пропуска да отрази ежедневните предизвикателства, нормализирани неравенства и интерсекционална дискриминация, с които се сблъскват жените от цялата страна, с които ние ежедневно работим. Опитът ни показва, че много от проблемите остават невидими и неразпознати.

Автор: Светла Енчева

Редактори: Марина Кисьова де Хеус и Маргарита Спасова

Коректор: Деница Абаджиева

Графичен дизайн: VBrand Visuals @vbrandvisuals

Корица: Anina Takeff for Fine Acts @aninatakeff

@Фондация “Екатерина Каравелова”

www.ekfwomen.org

Всички права запазени.

Встъпителни гуми

От учредяването си през 2016 досега Фондация „Екатерина Каравелова“ дава глас на българските жени. Създадохме доброволческата мрежа „ТЯ в България“, чрез която мобилизирахме гражданска енергия и организирахме над 130 събития в 11 града, които дадоха думата на над 250 жени да говорят за важните за тях теми и каузи. В стотици разговори в големи и малки градове пред нас се разкриваше една пъстра картина от неизказани желания и болки, тихо се заговаряше за проблеми и се усещаше нуждата от подкрепа и солидарност.

С този доклад отново даваме глас на жените в България по един структуриран начин, защото искаме този глас да се чуе от взимащите решения, от политиците и експертите, които предлагат политики, но често нямат досег с хората, за които тези решения следва да са ползотворни .

Този доклад е плод на работата на екип от жени представителки на различни възрастови групи, на 3 различни етноса, с различен социален произход, с разнообразна сексуална ориентация и живеещи в различни градове на България. Благодаря ви за отдадеността Светла Енчева, Маргарита Спасова, Станислава Рашева, Илман Хидает, Ива Генова, Ралица Михайлова, Йоана Иванова, Елена Лулчева, Евгения Лозанова.

Този доклад се роди като отговор на фразата „Няма проблеми с правата на жените в България, тук има равнопоставеност“, която сме чували стотици пъти и която обаче не отговаря на реалността. Днес е времето, в което патриархалната култура, която дърпа България назад следва да получи своя заслужен отговор - солидарно женско движение, водено от ценности и обединено в постигането на своите цели!

Марина Кисьова де Хеус

Съдържание

Въведение

Методология на изследването..... 7

Обхват на изследването..... 9

Подход при представянето на интервюта..... 10

Легенда и конфиденциалност..... 11

Ролята на възпитанието

Възпитанието като травма..... 15

Възпитанието като шанс..... 19

Образование

Социална мобилност или възпроизводство на
неравенството?..... 22

Образованието и ромските жени: възпроизвеждаща се
гетоизация..... 24

Училищен тормоз..... 26

Бедност

Бедността като непреодолимо или преодолимо
препятствие..... 30

Полови и етнически измерения на бедността..... 33

Екзистенциални позиции по отношение на бедността..... 34

Насилие

Домашно насилие в детството и отражение върху
собствените възгледи за насилието..... 38

Насилие от страна на партньори..... 43

Насилие към други близки и познати жени..... 47

Сексуално насилие, сексуален тормоз и страх от насилие..... 51

Насилствени бракове..... 54

Расизъм, сегрегация и дискриминация

Отношение на неромските жени към ромите.....	59
Частен случай: Българка, оказала се етническо малцинство...	62
Гледните точки на жените от дискриминирани малцинства.....	62
Други дискриминационни признаци.....	67

Ролята на средата

Ценностите и трудностите на селския живот.....	75
Малкият град като ограничение и като предимство.....	76

Нагласи и стереотипи по отношение на ролята на половете

Ролята на жените в частния живот	81
Стереотипи и дискриминация по отношение на професионалния живот	92
„Външни“ гледни точки на жените за собствения им пол.....	99

Тревоги, страхове, потребности и липси, пожелания

Страхове и тревоги.....	108
Потребности и липси.....	113
Пожелания.....	114

Заклучение: изводи и препоръки

Изводи.....	117
Препоръки.....	119

Въведение

01

Методология на изследването.....	7
Обхват на изследването.....	9
Подход при представянето на интервюта.....	10
Легенда и конфиденциалност.....	11

Методология на изследването

Цел и хипотези

Целта на дълбочинното изследване в рамките на проекта беше да се осветлят и анализират нуждите и проблемите на жените в България.

Основната изследователска хипотеза беше, че в живота на интервюираните може да съществуват ключови дефицити поради факта, че те са жени. Възможно е тези дефицити да не се осъзнават, тъй като се възприемат като естествени практики и нагласи. Задача на интервютата беше да ги изкара наяве, без при това да се травмират интервюираните и без да се омаловажава тяхната гледна точка и техният собствен разказ за себе си.

Основната хипотеза се разделя на под-хипотези, които подлежат на потвърждение или отхвърляне от събрания емпиричен материал. Според тях проблемите и нуждите на жените имат връзка с възпитанието им, отношенията в родното им семейство, образованието им, стереотипите им за това какво е да си „истинска жена“ или „истински мъж“, евентуалната им принадлежност към малцинствена общност, поколението, към което принадлежат.

Метод на провеждане на интервютата

Като жанр интервютата бяха хибрид между биографични и проблемно-тематични. Интервюиращите имаха свободата да преценяват спрямо собствената си нагласа и конкретната ситуация дали да проведат по-скоро неструктурирано биографично интервю, или да се опират в по-голяма степен върху предварително формулираните въпроси за обсъждане. Основанията за подобно методологическо решение бяха две:

1. за целите на проекта беше важно да се разкрият нуждите и проблемите на жените в контекста на цялостния им живот. Затова бяха от еднакво значение както биографичният разказ, така и акцентирането върху определени тематично-проблемни области.
2. „чистите“ биографични интервюта изискват солидна предварителна подготовка и опит, каквито повечето от интервюиращите нямаха. Ето защо беше важно те да имат възможност да адаптират начина на провеждане на интервютата спрямо собствените си особености и компетенции.

С цел изграждане на атмосфера на доверие и получаване на допълнителни впечатления, препоръката към интервюиращите беше при възможност да провеждат разговорите в дома на интервюираните. В отделни случаи това не беше възможно по различни причини; тогава по изключение интервютата се състояха в заведение, онлайн или по телефона.

Друг способ за изграждане на доверие беше респондентките да бъдат интервюирани от жени в сходна възраст и от същия етнос, доколкото това е възможно. Например ромските жени бяха интервюирани от ромка, тези с турски и помашки произход – от жена с турски произход, с младите жени разговаряха по-млади интервюиращи (и обратното). При наличие на повече от един признак (напр. възраст и етнос) интервюиращата се подбираше с оглед на по-дискриминационния от тях.

Пример: възрастна ромка се интервюира от млада жена с ромски произход.

Обучение на интервюиращите

Преди работата на терен провеждащите интервютата преминаха през еднодневно онлайн обучение. По тяхно желание предварително бяха получили разработен за целта материал относно спецификите на биографичните интервюта като качествен метод в социологията. В него се съдържат и допълнителни насоки за провеждане на интервютата.

Обучението беше разделено на теоретическа и практическа част. Теоретичната част беше дискусия върху изпратения материал. В практическата, участничките, разделени по двойки, проиграха интервюто, което ще провеждат. След прегрупиране интервюиращите влязоха в ролята на интервюирани и обратното. Целта на това упражнение беше членовете на изследователския екип не само да проиграят интервюто и да получат обратна връзка, но и „да влязат в обувките“ на жените, които ще интервюират.

Основни проблеми при провеждане на интервютата

Като цяло проведените интервюта са с много високо качество, като интервюиращите демонстрират способност едновременно да предразположат респондентките и да извлекат максимум информация за целите на изследването без да ги травматизират, като се има предвид чувствителността на въпросите. Въпреки това се срещат отделни проблеми, на които следва да се обърне внимание:

Технически проблеми:

В единични случаи възниква проблем със запис на интервюто – той или е нарушен, или изобщо не е осъществен. Ако интервюиращата не е възстановила достатъчно подробно разговора по памет, той отпада и не се причислява към общия брой проведени интервюта. В други случаи има проблеми с качеството на телефонната връзка или онлайн връзката, но не се разбират единични реплики, без това да влияе върху общия смисъл на интервюто.

Проблеми с обема на интервюто:

Изследователската свобода интервюиращите да модифицират разговора съобразно личните си особености и спецификите на респондентките крие риска да се отиде в една от две крайности. Първата крайност е дълбочинното интервю да се превърне в поредица от кратки въпроси и отговори. В рамките на изследването подобни интервюта са изключение. Втората крайност, която се случва по-често, е разговорът да стане твърде свободен, да „избяга“ от темата, а вместо това да се обсъждат странични въпроси. В тези случаи това по-скоро удължава интервюто, но основните теми са засегнати.

Съдържателни проблеми:

В единични случаи респондентките остават „непрозрачни“, тоест информацията, която споделят, не се отнася пряко към техния живот, техните нужди и проблеми. Вместо това те говорят по-скоро по принцип и споделят наблюдения над други хора и социални процеси. Това се наблюдава в най-голяма степен при две от интервюираните, които имат кариера в публичния сектор. Вероятно изграде-

ният им публичен образ е бариера пред споделянето на факти, мисли и емоции, свързани с личния живот.

По-сериозен проблем е, че понякога част от интервюиращите споделят лично-то си мнение и ценности или задават въпроси по начин, по който несъзнателно сугестират интервюираните. В тези случаи респондентките усещат какво се очаква от тях, дават социално желателни отговори, а е възможно и да премълчават информация, за да не се почувстват неприети.

Емоционални проблеми

Феминистката перспектива на проекта взема под внимание психичното здраве и емоционалното състояние както на интервюираните, така и на изследователския екип. Нерядко в интервютата респондентките споделят болезнена лична информация. Интервюиращите спазват изискването да уважават чувствата им и да не ги ретравматизират, но понякога разговорите натоварват самите тях психически. Поради тази причина членове на екипа споделиха, че след някои от интервютата са изпитвали потребност от супервизия. Добре ще е такава възможност да се предвиди за бъдещи проекти с емоционално натоварващо съдържание.

Обхват на изследването

В рамките на проекта „Изследване на нуждите и проблемите на жените в България“ бяха проведени 42 дълбочинни интервюта – по седем от градове с население от 30 000 до 350 000 души във всеки от шестте региона на страната – Северозападен, Северен централен, Североизточен, Югозападен (без София), Южен централен и Югоизточен.

Демографски характеристики, дискриминационни признаци и интерсекционалност

Интервюираните в рамките на проекта 42 жени са на възраст между 23 и 62 години. Освен представителки на мнозинството (етнически българки, православни християнки, хетеросексуални, без увреждания и пр.), в изследването има участнички от различни групи:

Етнос:

- 4 жени с ромски произход;
- 3 жени с турски етнически произход;
- 2 жени със смесен турски и помашки произход;
- 2 жени с арменски произход;
- 1 жена с помашки произход;
- 1 жена с украински произход;
- 1 една жена с анголски произход.

Мигрантски произход:

- 1 участничка от Армения;
- 1 участничка от Украйна;
- 1 участничка от Ангола.

Религия:

- 6 мюсюлманки;
- 2 католички;
- 1 адвентистка;
- 1 евангелистка от неуточнена църква;
- единични случаи на участнички, последователки на неуточнени религиозни движения.

Други дискриминационни признаци

- поне¹ 3 от интервюираните са нехетеросексуални;
- поне 2 са с увреждане;
- поне 2 са родили на 16-годишна възраст (ромка и етническа българка);
- 1 или 2 (във втория случай не се казва експлицитно, но се подразбира) имат дете с увреждане;
- участничката, която се е омъжила най-млада, е била на 14 г.;
- 1 е забременяла чрез асистирана репродукция.

Към тези признаци се прибавят и редица по-трудно доловими – сред участничките има например многодетни майки, жени без основно образование, жени, преживели домашно и/или сексуално насилие, както и такива, живели или живеещи в бедност.

Интерсекционалност

Феминистката перспектива на изследването включва чувствителност към темата за интерсекционалността. Немалко от интервюираните съвместяват по няколко малцинствени и/или дискриминационни характеристики, например:

- две са наполовина туркини и наполовина помакини;
- едната от жените с турско-помашки произход е и нехетеросексуална;
- една от нехетеросексуалните респондентки е с увреждане и множество придружаващи заболявания;
- една от ромските жени е адвентистка, друга – евангелистка;
- повечето от интервюираните ромски жени са с основно образование, ранни бракове и са родили за първи път преди пълнолетие;
- една от интервюираните мигрантки е цветнокожа;
- друга от интервюираните мигрантки е преживяла домашно насилие в родната си страна.

Подход при представянето на интервюта

Целта на настоящото изследване е да се осветлят и анализират нуждите и проблемите на жените в България посредством използването на качествен социологически метод – биографични интервюта. По-разпространеният подход е резултатите от анализа да се представят в синтезиран вид и на основата на този синтез да се направят изводи и отправят препоръки. Така представените резултати, от своя страна, могат да потвърдят или да не потвърдят тези от количествени из-

1. „Поне“ означава, че съществуват основания да се предположи, че носителките на съответния признак са повече, но няма експлицитно доказателство за това.

следвания по аналогични теми, както и наличните статистически данни. Когато са представителни, количествените данни са с приоритет пред частния опит по отношение на обективността.

Логиката на качествените изследвания обаче е не да се постигнат представителност и обективност, а да се открият детайли, които няма как да се установят по количествен път. По този начин те допълват това, което при количествените изследвания остава скрито. Например **според международни изследвания жените в България може да се ползват с равнопоставеност на работното място с мъжете, надминаваща тази в повечето западноевропейски страни, но на микроравнище ситуацията да се окаже коренно различна, както разкриват и интервютата в настоящото изследване.**

Ето защо при представянето на резултатите в този доклад е предпочетен нетрадиционен подход – вместо синтезирано изложение, интервюираните жени да бъдат оставени да говорят със собствените си гласове. Няма как да бъдат представени целите житейски истории на 42 жени, колкото и да са впечатляващи някои от тях. Това, което може да се направи обаче, е да се даде думата на жените в различните тематични области на доклада. Защото зад информацията, извлечена по всяка тема, стоят реални човешки същества – със своите биографии, убеждения и емоции. Накратко, **даването на думата на жените е форма на овластяването им.**

Така избраният нетрадиционен подход има и своята феминистка перспектива, защото жените твърде дълго са поставяни в позиция някой друг да говори вместо тях и от тяхно име, а в България това се случва и до ден днешен. С още по-голяма степен това важи за представителите на дискриминирани малцинства, на които медиите рядко дават думата, а вместо това предпочитат да канят експерти по съответните малцинства. От това, което разказват например интервюираните ромски жени, става ясно, че стереотипът, че ромите не искат да се образуват, просто не отговаря на истината.

Легенда и конфиденциалност

Интервютата бяха анонимни. За да се гарантира конфиденциалността, при цитирането им ще се посочва само районът и възрастта на участничката, но не и конкретното населено място, което, на свой ред, ще се означава с „[град]” или „[село]”. Там, където се споменава лично име, то ще бъде заменено с „X.”

Съкращения на наименованията на районите, в които са провеждани интервютата:

- СЗ – Северозападен;
- СЦ – Северен централен;
- СИ – Североизточен;
- ЮЗ – Югозападен;
- ЮЦ – Южен централен;
- ЮИ – Югоизточен.

Интервютата се обозначават, като в скоби се посочва районът и възрастта на участничката. Например „(СЗ, 25)” означава „25-годишна респондентка от Северозападния район”.

Освен да провеждат интервютата, интервюиращите по собствена преценка отбелязват и свои впечатления, които смятат за важни. Например една от респондентките, която е с травматично детство, трепери, когато говори за майка си. На ръката на друга, която е преживяла сексуално насилие, се забелязват белези, които приличат на следи от самонараняване с нож. Подобни детайли могат да се споменат в анализа, но без референция към конкретно интервю, за да не се компрометира доверието на респондентките.

В някои случаи респондентката споделя след официалния край на интервюто мисли и факти, които противоречат на казаното от нея по време на записа, а интервюиращата възпроизвежда казаното по памет, защото преценява, че е от значение. Ако се цитират подобни споделяния, това също ще става без референция към конкретното интервю, за да се запази в максимална степен конфиденциалността.

Например една от интервюираните жени по време на „официалната“ част описва семейния си живот и отношенията с родителите на мъжа си в положителна светлина. В същото време записът два пъти прекъсва, защото съпругът, който в момента е болен и свекървата ѝ се обаждат. Респондентката трепери, когато говори с майката на мъжа си, и я лъже, че е на кафе с позната. Когато разговорът приключва, казва на интервюиращата:

„Ох, сега ще каже, че обикалям навън, докато синът ѝ е болен. Може ли малко по-бързо, за да се прибера? Точно се надявах тя да не звънне.“

Жената споделя също, че мъжът ѝ е ревнив и в началото на връзката им не я пускал да излиза навън, и изказва предположението, че интервюираните жени дават социално желателни отговори:

„Дали жените наистина казват всичко по време на тези интервюта, или прикриват някои неща? Все ми се струва, че надали казват.“

Анализ на проведените интервюта

2. Ролята на възпитанието.....	15
3. Образование.....	22
4. Бедност.....	30
5. Насилие.....	38
6. Расизъм, сегрегация и дискриминация.....	59
7. Ролята на средата.....	75
8. Нагласи и стереотипи по отношение на ролята на половете.....	81
9. Тревоги, страхове, потребности и липси, пожелания....	108

Ролята на възпитанието

02

Възпитанието като травма..... 15

Възпитанието като шанс..... 19

В тази глава се разглежда ролята на възпитанието за последващия живот на жените и техните проблеми в общ смисъл. На други места в доклада се обръща внимание на конкретни аспекти на тази роля, които си струва да бъдат изведени самостоятелно, като стереотипите по пол и домашното насилие.

Една от предварителните хипотези на изследването беше, че един от факторите, които влияят върху нуждите и проблемите на жените в България, е поколението. Проведените интервюта по-скоро не потвърждават тази хипотеза. Нещо повече – **някои от младите респондентки демонстрират по-консервативни стереотипи и водят по-консервативен живот от някои от най-възрастните.**

Тук трябва да се има предвид и че поради спецификата на подбора респондентките са в работоспособна възраст. Ако бяха изследвани жени в пенсионна възраст, е възможно да бяха получени други резултати.

Анализът на интервютата потвърждава обаче една от другите основни хипотези – **че възпитанието на жените играе значителна роля върху развитието на живота им, съответно и върху нуждите и проблемите им.**

Голяма част респондентките споделят как възпитанието, което са получили, се е отразило върху бъдещия им живот, избора им на партньори, възпитанието на собствените им деца, а понякога – и на професионалното развитие. Негативните примери са повече, но не липсват и положителни. Най-синтезирано се обобщава това от най-възрастната респондентка:

*„Защото в крайна сметка травмите от детството носиш цял живот.“
(СЦ, 62)*

Възпитанието като травма

Строгост и липса на обич, подкрепа и приемане

Особено силно се отразява липсата на обич и подкрепа от страна на родителите. Ето какво споделят част от интервюираните в този контекст:

„А баща ми и майка ми бяха доста строги с мен. [...] Но аз до последно имах моменти, в които изпитвах страх и респект от баща ми. Колкото и да е бил любящ, имаше моменти, в които ме е наранявал с думи. [...] Но пък другото, което си спомням, е, че те винаги ме обвиняваха, че нещо не съм направила. [...] И като се върнат, започват – ти не си направила това, ти не си направила онова... Леле-е-е... Много ми тежеше това, много ми тежеше.“ (СЗ, 53)

Вече като възрастна, респондентката е склонна постоянно да се самообвинява:

„Търсех вината в себе си, аз наистина винаги търся вината в себе си.“

Тя си дава сметка, че изборът ѝ на съпруг, който не я подкрепя, възпроизвежда модела, в който е възпитавана:

„Той не харесва работата ми. А аз открито мога да заявя, че не усещам подкрепа. [...] Имаше моменти, в които ме обиждаше и нараняваше. Ето как се повтаря! Ето как съм си намерила партньор, който прави това, което са правили в детските ми години.” (СЗ, 53)

В доклада няма да се цитират всички подобни случаи, но някои от тях поразително си приличат. Ето какво разказва например друга от респондентките:

„Да, родителите ми са доста консервативни и праволинейни. Винаги е трябвало да бъда отличничка. При изкарана петица вече говорим за разочарование. [...] Да, аз си спомням как баща ми е казвал, че ако направя нещо, ще изложя цялото семейство.” (СЗ, 31)

Впоследствие жената развива постоянен страх да не се „изложи”:

„Колкото и да не ми се иска, всеки път, когато трябва да взема решение какво и как да направя, винаги в главата ми се появява това нещо, то е закопано дълбоко – какво ще кажат хората, как ще изглежда в очите им. Много трудно е да се отървеш от това.” (СЗ, 31)

Също като предишната, и тази респондентка намира връзка между съпруга си и баща си:

„Често се бървикаме с моя брат, че съм си намерила мъж, който сто процента прилича на баща ми.” (СЗ, 31)

Една от интервюираните жени вижда връзка не само между фигурата на баща си, който не е вярвал в способностите си, и мъжа си, а и служебния си ръководител:

„Като цяло си имам травми от отношенията ми с баща ми, защото така мъжката фигура, която те подкрепя, която, нали, някак си е липсвала при мен и сега много трудно, постоянно я търся някъде, пък то няма. [...] И той [шефът] доста критикуваше. Тоест на мен все ми се повтарят някакви типажки, такива срещам, дето критикуват. [...] Впоследствие осъзнах, че имам проблеми със свързването с хората, което е странно, защото аз пък съм много комуникативен човек, а пък имам притеснения да се свързвам с хората. [...] Пак на някаква самокритика [го отдавам]. Аз все го обръщам, все обръщам към мен нещата.” (СЦ, 36)

В някои случаи липсата на проява на родителска обич и подкрепа води до това, че жената не е способна на собствена връзка. Това се е случило не само с една от респондентките, но и със сестра ѝ, която също не е омъжена:

„Баща ми не си е позволявал да ме прегърне, [...] да ти каже [...] „Е, колко се гордея с тебе“ или „Аз те обичам“. [...] Той самият е пораснал без майка. В смисъл, аз го отчитам – по начина, по който те са отгледани, че и ние така сме отгледани.“ (ЮЗ, 44)

Не само бащата е фигурата в семейството, която упражнява свръхконтрол, понякога това е и майката, както в случая на тази жена, чиито родители са разведени:

„Да... и... тя [майката] е малко като тип човек, който иска да контролира абсолютно всичко и не ми даваше да излизам като цяло, нямаш почти никакъв социален живот. И... имах нужда просто да... в смисъл, за 20-годишен човек да нямам права... И фактът, че аз получих не втори, ами не знам кой шанс [за живот при заболяване с летална прогноза] и искам да живея... И-и-и, наложи се да се скараме, за да мога да се изнеса. Малко насилствено и...“ (СЦ, 27)

Липса на внимание и контрол

Другата отчетлива група, която се откроява, е на жените, които смятат, че липсата на достатъчно родителско внимание или на достатъчно строго отношение към тях се е отразила негативно върху развитието им. Има и междинни случаи, в които респондентките интерпретират схвърхконтрола като липса на възискателност, защото той им пречи да се развият като самостоятелни личности:

„По-скоро любящо е било тяхното отношение към мен. Сега, на този етап от живота ми, разбирам, че е трябвало да бъдат по-възискателни и по-строги към мен. [...] Не толкова по-строги, колкото е трябвало да ме оставят по-самостоятелна да бъда, дори да съм грешала в постъпките си, е трябвало да ме оставят сама да се справям.“ (СЗ, 40)

Според жената това се е отразило върху способността ѝ да изразява позиция, което е допринесло до разпада на връзката с партньора ѝ:

„Извода, който си направих от тази връзка, е, че когато имам несъгласие с него по даден въпрос, трябва да имам смелостта да изкажа своето мнение и аргументи за него. Нещата не бива да се премълчават.“ (СЗ, 40)

На въпроса дали е възпитавана строго или любящо, една от интервюираните отговаря „безгранично“. С това тя има предвид липсата на родителски контрол, който според нея е довел до проблемното ѝ поведение в тийнейджърските ѝ години, коригирано в следствие с помощта на неправителствена организация:

„По-скоро [...] безгранично, бих казала. Те и майка ми, и баща ми са отгледани от техните родители, [които] са много строги, много амбициозни и много са били ограничавани и двамата. [...] От тази гледна точка те малко компенсаторно си ни оставяха, каквото искаме, това да бъде. Ако искам, ще отида с два различни чорапа, ако искам, ще отида с еднакви чорапи на училище, изборът си е мой. Ако трябва да съм честна, сега, коментирайки всичко това, мисля, че точно това да се забърквам с всякакви неблагоприятни хора донякъде е свързано и с тази безграничност, която съм имала от тяхна страна.” (ЮЗ, 29)

И други от жените разказват как възпитанието на родителите им ги е формирало (родителите) по определен начин, който е повлиял върху възпитанието на децата им:

„Имахме също много властна баба, майката на баща ми, която била – „деца се целуват само когато спят” – стара гледна точка. Майка ми страдеше от това, тя казва – аз трябваше да се скрия, за да ви гушна, да ви целуна.” (СЦ, 59)

„Дядо ми почина рано, а баба почина преди 10-тина години. Мама каза, че тогава е започнала да се учи да готви. Това е скандалното в нашето семейство, че винаги е имало кой да ни е готвил. [...] Та сега се учим с мама една върху друга да готвим, аз също тепърва се уча да готвя, защото баба ми ме е отгледала, аз не съм оставала сама, за да се наложи да си изпържа яйца. За щастие съпругът ми много обича да готви [...]. Нямам дори принуда да се науча да готвя. Готвя само когато се налага да го направя.” (СЦ, 44)

Някои от интервюираните са отраснали в дисфункционални семейства (с разведени или липсващи родители, със сложни семейни отношения), което също се е отразило върху живота им:

„Живях възможно с най-неподходящия човек [...] Той беше 11 години по-голям от мен. Нали те казват сега, че като си живяла с такова семейство, с нарушен баланс между майката и бащата, подсъзнателно се опитваш да заместиш липсата на единия родител във връзките си паралелно.” (СЦ, 33)

Една от жените, чиито родители са разведени и която е живяла дълго с баба си и дядо си, сравнява живота си с този на дете, чиито родители работят в чужбина и поради това е „изпуснато”:

„Все едно са били емигранти в чужбина (има предвид родителите си). То беше такова. Сегашните деца по същия начин приемат родителите им като заминат в чужбина. [...] На всяко едно дете родителите му липсват.

По различен начин се отрази на мене, по различен начин на сестра ми. Аз много дълго я обвинявах [майка си]. Много дълго бях сърдита. [...] Впоследствие пък аз имах и буйна тийнейджърска възраст. Горката ми баба. И на 16 години забременях. Това ми беше моята... Липсата на майка ми. Нали, неща, които ме вълнуваха и нямаше с кого да ги изкажа.” (СИ, 38)

Друга от интервюираните се намира „от другата страна” – вече като родител тя рефлектира върху развитието и поведението на сина си, който не познава своя баща:

„Като го няма мъжът, бащата, детето изземва функциите на бащата. Той се беше превърнал в мой защитник, ревнуваше ме.” (СЦ, 59)

Някои от респондентките казват, че правят всичко по силите си при възпитанието на собствените си деца да избягват грешките, които са допусkali родителите им:

„Някой път им кресця [на децата], [...] но пък винаги след това като усетя, че не съм постъпила правилно, се извинявам и обяснявам защо съм го направила това, че съм била афектирана, че това не е било правилно. Това е супер важно за мен, защото това да се извиняваш, да казваш емоциите си... защото виждам, че... защото на мен не са ми се извинявали, не са ми обяснявали и да, за мен това е важно. И мога да кажа, че децата ми са доста осъзнати емоционално.” (СЦ, 36)

Възпитанието като шанс

Разбира се, влиянието на родителите невинаги е отрицателно макар и повечето примери, които дават интервюираните жени, да са в тази посока. В някои от разказите се вижда как родителите помагат на децата си да се изградят или им дават добър пример:

„По-скоро бях неориентирана, майка ми ми помогна. Мога да кажа че и на много от тия неща ме е научила тя, тъй като моята професия е наследствена. Аз съм дизайнер на облекла по професия. Майка ми цял живот това е работила. Така че мога да кажа – наследила, а в това отношение и тука тя много ми е помагала чисто професионално как да се изградя.” (ЮЗ, 44)

Не само негативният, а и добрият пример се предава на собствените деца, както се вижда от разказа на жена от Украйна:

„Четенето в нашето семейство беше нещо, което всяка вечер всеки правеше. Тоест и майка нещо чете, и баща ми нещо чете, и аз нещо чета, пък после разказваме кой какво прочел, какво е интересно и най-

интересните книги. [...] После започнах да им чета всяка вечер. [...] После започнах да ги питам: „Скъпи, много съм уморена. Хайде да ми почетете малко.“ И те четяха на мен.” (ЮЦ, 45)

В заключение

В заключение, възпитанието и семейната среда безспорно са от голямо значение за развитието на личността. **В България обаче върху родителите се прехвърля практически цялата тежест за развитието на детето – не само в личностен и психологически, а и в образователен план.** От проведените интервюта се вижда как на жените им е много трудно да превъзможат определени модели, в които са били възпитавани, и често на свой ред ги възпроизвеждат. Значителна част от спомените за детството им са свързани с травматични преживявания, предизвикани по-често от родителска строгост, но понякога и от другата крайност – отсъствие на внимание и контрол. И в двата случая респондентките страдат от липса на обич, подкрепа и приемане. За някои от интервюираните обаче възпитанието им е било шанс да се развият като личности, да имат здрави семейни отношения, да се изградят като професионалисти.

Образование

03

Социална мобилност или възпроизводство на неравенството?.....	22
Образованието и ромските жени: възпроизвеждаща се гетоизация.....	24
Училищен тормоз.....	26

Делът на хората със средно и по-високо образование в България бележи траен и устойчив ръст, откакто в страната ни се провеждат преброявания на населението². По данни от последното преброяване, извършено през 2021 г., хората с начално и ниско образование у нас са намалели спрямо 2011 г. с близо 3 процентни пункта до 10,9%, а тези с основно – от 23,1 до 16,4%. В същото време делът на завършилите средно образование се е увеличил от 43,4% до 47,1%, а на тези с висше е нараснал с почти 6 процентни пункта до 25,5%.

От 2001 г. делът на жените с висше образование надминава този на мъжете висшисти, като с годините разликата се увеличава. През 2021 г. 29,3% от жените и 21,5% от мъжете са с висше образование.

С оглед спецификата на проекта обаче е от ключово значение обстоятелството, че образователната структура на населението варира в голяма степен спрямо населеното място. Изследваните жени живеят извън столицата, докато най-големият дял висшисти са концентрирани в София – 43,6%. Най-малък е той в Разградска област – 15,7%. Съответно и най-големи концентрации на хора с начално и по-ниско образование, както и на неграмотни лица, има в определени области извън София, като „класацията“ и по двата признака се оглавява от Сливен, където 20,4% от населението е с начално или по-ниско образование (на другия полюс е Габрово, където те са 7,4%), а 5% от хората в тази област са неграмотни (сравнено с 0,5% в София).

Социална мобилност или възпроизводство на неравенството?

В социологията съществуват два противоположни възгледа за ролята на образованието за биографичното развитие. Единият е, че образованието е средство за социална мобилност, а другият – че възпроизвежда социалното неравенство. Съответствието на тези модели в реалността варира в различни социални контексти и за различни социални групи. От проведените интервюта определено се очертава картина, която в по-голяма степен отговаря на втория възглед. Тоест образователната система рядко успява да компенсира дефицити, които са извън нея, или да окаже решаващо влияние върху биографичния път на респондентките.

Понякога опитът на представители на образователната система да повлияят на развитието да учениците може да се изрази не толкова в реална подкрепа, колкото в неуместна намеса в личния живот, която се прави от призмата на дадени стереотипи:

„Сега си спомням една учителка по география, която беше строга, но пък и любима учителка. Та тя извикала майка ми да ѝ каже, че не ѝ харесва това да дружа с по-голямо момиче. Тогава приятелката ми беше една година по-голяма от мен. Може би е имала защо да го каже, но препоръчала да си намеря приятелка от моя клас или от малките класове. Аз съм тръгнала една година по-рано.“ (СЗ, 53)

² „Социално-икономически характеристики на населението към 7 септември 2021 година“, Национален статистически институт, сс. 1-5. URL: https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census2021_population_si.pdf

От тази картина на възпроизводство на неравенствата има две основни изключения. И в двата случая интервюираните споделят опит от гимназията, което ще рече, че преди това са имали биографичния шанс да стигнат до най-високата степен на средното образование. Тоест образованието е повлияло не толкова върху самата мобилност, колкото върху посоката на развитие на личността.

В първия случай респондентката променя първоначалните си планове да кандидатства в университет с биология и химия, защото учителят ѝ по история я е мотивирал да развие интерес към предмета му:

„Изведнъж последната година дойде нов преподавател по история [...]. Не знам как да кажа, неговата аура ли [...] Страстта, с която ни преподаваше история, накрая и мен запали. Отказах се да продължа с биология и химия. Макар че подготовката в гимназията, самата база, в която се обучавахме, беше много солидна. Аз реших да кандидатствам с история, успех за голяма моя радост, навсякъде, където кандидатствах.“ (СЗ, 36)

Разказът на втората респондентка показва как образованието ѝ в елитна гимназия е компенсирало дефицити в семейното ѝ възпитание, което се е отразило позитивно не само на нея, а и на майка ѝ:

„И аз отидох в английска гимназия, където просто тотално ми се промени мирогледът, защото не знам, може би преди това не са ме водили толкова в центъра, толкова на културни събития [...]. И аз вече като се събрах там с приятелите след осми клас, почнах сама да си изграждам средата и интересите. Почнах да ходя на филмови фестивали. Дори да пречупвам мисленето на майка ми. И нея съм я водила.“ (СЦ, 36)

Отново за английска гимназия говори една от жените, която е от „другата страна“ – на тези, които са нямали биографичния шанс да влязат в елитно училище. Думите ѝ по прекрасен начин илюстрират как **неравенствата се възпроизвеждат посредством образованието:**

„Братовчедките ми близначки, техните родители имаха по-големи възможности и бяха – „мама е началник, татко е началник и аз ще бъда началник“. А началниците и децата на началниците учат в английската гимназия. [...] Мисля, че те, когато са се родили, някой ги е целунал и им е повтарял това нещо. И те го изпълниха, факт – английската гимназия, Софийския университет, право. Това беше и тяхната цел в живота. Те знаеха какво ще правят, когато бяха на 4 години. И двете заедно – едно и също. [...] Те взимаха вече частни уроци [...], пък аз не ходех. И те ми казаха – ти въобще няма смисъл да опитваш, глупава си, не е за тебе това място. Освен това там влизаме само такива като нас. И казах – добре, не ми е това мястото.“ (СЦ, 44)

Историята на друга от интервюираните, успяла да влезе в заветната елитна гимназия, без да има богати или известни родители, или такива на властови позиции, разкрива как там има очаквания учениците да са от „елитни“ семейства. А когато случаят не е такъв, следва дискриминационно отношение от страна както на съучениците, така и на учителите:

„В тази въпросна гимназия повечето деца бяха от елитни семейства [...]. Преди двайсет и няколко години бизнесмените, които бяха толкова богати, не са били толкова много, те се знаеха. Тези деца бяха в нашия клас, съответно, нали, за тях беше едно много голямо подмазване, голямо лансиране, подбутване, високи оценки. Всички останали, които не сме били от такива семейства – аз, моята приятелка и 3-4 деца – с много голямо пренебрежение са се отнасяли към нас. [...] Аз даже си спомням една учителка по български език, тя до последно пишеше само тройки на съчиненията ми, ме обиждаше, казваше как нищо не става от мене. А в момента имам 5 успешни книги. Така че [...] родителите бяха много важни кои са. Това беше като дискриминация.“ (СЦ, 33)

Образованието и ромските жени: възпроизвеждаща се гетоизация

Че ромите отпадат от училище в по-голяма степен от етническите българи, е широко известен факт. Той се потвърждава и от статистически данни. Според предста вително изследване на НСИ³ 13,8% от ромските деца между 7 и 15-годишна възраст не ходят на училище, като при връстниците им от български и турски произход делът е едва 3,4. Едва 28% от ромите във възрастовия диапазон 20-24 г. имат средно образование, сравнено с 83,8% средно за страната.

Особено висока е вероятността от отпадане от училище за ромските момичета – 73,6%, с близо 10 процентни пункта повече, отколкото при момчетата. Целта на дълбочинното изследване на този проблем при ромските жени е да се установи защо се случва така, какви са причините.

При интервюираните ромски жени гетоизираната среда с характерните за нея традиционни стереотипи е основен фактор за липсата на образование. Респондентките не посочват нито един пример, в който образователната система да се е опитала да предотврати отпадането на някоя от тях от училище. В общия случай то се дължи на традиционалисткия морал, според който момичето трябва да се омъжи за първото момче, с което има връзка.

През призмата на единствената от интервюираните ромки, която е завършила образование в училищна възраст, проблем с морала имат по-скоро българските ѝ съученички. Тук следва да се отбележи, че респондентката е вярваща адвентистка и се придържа към строги правила на поведение:

3. Томова, Илона, Стойчев, Любомир 2022 г: „Основни показатели за социално приобщаване и основни права в България Тематичен доклад за положението на ромите“, сс. 12-15. URL: https://www.novelelea.bg/wp-content/uploads/2022/04/Thematic_report_Roma_BG_22-04-26.pdf

„Ами аз бях само с момчетата в училище. Когато започнахме 9 клас, от квартала бяхме 5 или 6 момичета и докъм 10 клас останах сама. С момичетата българи не можах да се вляя, защото те пушеха и отиваха да пият кафе, а на мен това ми беше доста далечно. А пък момчетата от моя клас не го правеха [...]. И когато завърших, бях единственото момиче [от квартала] във випуска.” (ЮЗ, 35)

Дори когато ромското момиче не прекъсне училище, за да се омъжи, то може да отпадне поради това, че момичетата от неговата среда вече са се омъжили, а то няма среда извън гетото, дори ако не учи в ромско училище:

„Имам шести клас. [...] Причината [за прекъсване на училище] беше това, че моите приятелки се ожениха на много ранна възраст, бях сама и вече не ми се учеше. Сама да идеш, сама да се върнеш, просто нямах приятел там, сред чужда среда, и затова се отказах. Аз не се ожених веднага като прекратих училище. Просто ако бях имала приятел или приятелка, щях да продължа още нагоре.” (ЮИ, 25)

Напускането на училище не означава липса на интерес към образованието. Напротив, респондентката споделя как дори е искала да бъде учителка и е влизала в тази роля пред братята и сестрите си:

„Вкъщи пак се занимавах, доста обичах да си събирам книжки за оцветяване, хартийки, имах доста материали. И седях и учех моите братя, моите сестри. Учех ги да се занимават. Просто много харесвах да съм в ролята на госпожа, на учител и все им нареждах – пиши това, пиши онова. Доста ми харесваше това. И аз учех, хем и тях.” (ЮИ, 25)

Това опровергава широко разпространената представа, че ромите „не искат да учат”. Интервюираните жени са имали мечти и планове за бъдещето си, които са останали неосъществени поради натиска на средата:

„Като малка съм си мечтала да бъда студентка, да уча за полицай или съдия, но не можах. [...] Малка се омъжих и за това се получи така. При нас, ромите, нали ние се женим малко по-малки и затова не можах да сбъдна мечтата си.” (СЗ, 30)

Аналогичен е случаят и на друга от респондентките:

„Имах желание да продължа да уча. Искан много да уча, но според средата и традицията тогава имаше казарма. Момчетата ходеха войници и моят приятел така и не ми разреши да продължа да уча. Нали знаеш нашите роми, страхуват се да не би да се влюбим в някой друг [...]. И аз заради него не успях, до 8-ми клас и спрях да уча и се оженихме.” (ЮИ, 56)

След близо 30 години, когато е на 43 г., жената завършва средно образование вечерно, защото това е нужно за спецификата на работата ѝ. Тя продължава да страда от това, че е нямала възможност да продължи образованието си в младите си години:

„Ако съм по-млада, може би щях да се реша да уча още, защото това ми е любимото. [...] Ами нещо свързано с медицината, защото ми харесва. Може би изтървах нещо хубаво, да помагам още повече на хората, но съжалявам, годините минават, доста станаха годините – 56. Но непременно щях да уча колкото се може повече и щях да си избира хубава професия.” (ЮИ, 56)

И все пак жената се радва и се гордее, че поне внучката ѝ е успяла за завърши средно образование навреме и с отличие:

„Скоро моята внучка завърши 12-ти клас с отличен успех и за година, за което тя е моята гордост в момента. Въпреки че живеем в тази среда и не всеки може да завърши, и то с отличен успех.” (ЮИ, 56)

Друг проблем е качеството на образованието в гетоизираните училища. Най-възрастната от ромските респондентки, на 56 години, отбелязва разликата между образованието, което помни, и това в съвременните ромски училища:

„Сега забелязвам нещо, което... Не знам, не упреквам учителите, но донякъде ми е тежко, защото много от децата, големи, 12-13-годишна възраст не знаят таблицата [за умножение], не знаят да пишат, не знаят да четат, не знаят да си напишат имената и това е жалко и е много тежко, особено за ромските деца. Просто преди се държеше много за учението в училище.” (ЮИ, 56)

През друга призма тази теза се споделя и от най-младата от интервюираните ромски жени, която е учила в българско училище и сравнява собствената си нагласа към образованието с тези на децата от ромските училища:

„Имах детство такова, че бяхме само от училище вкъщи и така. [...] Защото аз съм учила в българско училище и това, което научих от тях е – като се прибереш, винаги да се занимаваш с уроците си и да бъдеш ангажиран с образованието си, а не като отидеш някъде и давай, това-онова. При мен не беше тъй.” (ЮИ, 25)

Училищен тормоз

Тормозът в училище е друг сериозен проблем, с който образователната система не изглежда да се справя. Респондентките, които споделят подобни случаи, се отличават по определени признаци от съучениците си. С други думи, тормозът

върху тях има дискриминационен характер. **Учителите като цяло не полагат усилия за прекратяване на тормоза, нещо повече – понякога самите те тормозят,** например:

„Примерно, учителката ми в първи клас, тя пък си беше харесала някои деца, които [...] адмирираше, а аз не бях от тях. Дори, примерно, тя беше от старата школа, беше пред пенсия и дори ме е критикува за това, че пиша с лявата ръка. Дърпаше ми плитките, докато минаваше и аз трябваше да си сменям ръката, докато в някакъв момент майка ми не е отишла при нея и е казала: „[...] Аз също съм начална учителка и съм ОК детето ми да пише с лявата ръка, спрете да го правите това.“ (СЦ, 36)

Друга от интервюираните е била обект на тормоз заради външния си вид, в случая – слабото си телосложение:

„Тогаванаистина бях болезнено слаба. Бях много тормозена от всичките деца, защото, когато си много пълен или много кльощав, ставаш обект на нападки. Аз бях много слаба, тази моя приятелка и тя, та в общи линии бяхме двете срещу целия клас. Защото другите [...] всички много ни тормозеха, нападаха и това беше до гимназията, някъде.“ (СЦ, 33)

Една от респондентките в детството си страда от сериозни здравословни проблеми, получава частична загуба на зрението си и лекарите не дават оптимистични прогнози за продължителността на живота ѝ. В тази тежка ситуация години наред тя не среща подкрепа от съучениците си, а напротив:

„Някои ми се подиграваха, други се отдалечиха. Аз също стоях по-настрана от тях. Като цяло в по-ранните години беше доста тежко, докато вече в 11-ти клас, вече като по-големи, доста подкрепа получих от хората около мен и особено в моя клас.“ (СЦ, 27)

Понякога, какъвто е и случаят по-горе с елитните гимназии, типът училище също може да е фактор за наличие на малцинства по определен признак, които биват тормозени:

„Как да кажа, това много негативно се отразяваше на това да сме момичета в такова мъжко училище. Имаше едно такова... много такива сексуални намеци, много закачки, дете... абе, граничат си с насилие, просто защото сме малцинство под някаква форма. [...] Имало е ситуации на опипване, минават покрай теб, пипат те по дупето, подръпват те и всякакви подобни неща, които дори и да ги изкоментираме в някакъв момент с учителите, повечето случаи няма реакция. То затова се стигна до тия ескалирани ситуации на сбивания, защото то просто трябваше да избие нанякъде, като не се предприемат никакви мерки.“ (ЮЗ, 29)

В заключение, **образование, освен да бъде условие за професионална реализация, следва също да има принос за развитие на личността и да бъде основната институция, компенсираща дефицитите във възпитанието.** На практика обаче анализът на интервютата сочи, че **образование, получено от респондентките, по-скоро възпроизвежда социалното неравенство и задълбочава някои от проблемите в семейството си.** Единствените примери за образование, което компенсира някакви дефицити, са от гимназията, което значи, че съответните респондентки са имали шанса да завършат училище.

В случая с ромските момичета, освен неравенство, образование възпроизвежда и сегрегация. Интервюираните жени от ромски произход, които са отпаднали от училище, дават отговори защо е станало така, които опровергават широко разпространеното убеждение, че те не искат да се образуват. В повечето случаи причината е в традиционалисткия морал на затворената общност, по силата на който момичето трябва да се омъжи за първото момче, с което има връзка. Другата причина за напускане е липсата на подходяща среда – ако момичето не учи в сегрегирано училище, контактите със съучениците – етнически българи са трудно осъществими и често на практика липсващи. Интервюираните ромски жени не дават нито един пример институция да се е опитала да ги задържи или върне в училище.

Друг аспект на образование е училищният тормоз, с който са се сблъскали някои от респондентките. Той е насочен най-вече към тези, които са различни или малцинство по някакъв признак – телесно тегло, заболяване, увреждане, етнос, име (за жените от турски произход), пол (например за момичета в „мъжко“ училище).

Бедност

04

Бедността като непреодолимо или преодолимо препятствие.....	30
Полови и етнически измерения на бедността.....	33
Екзистенциални позиции по отношение на бедността.....	34

Един от основните проблеми на жените в България, който се откроява в интервютата, е бедността. Голяма част от респондентките се борят с нея именно защото са жени, особено тогава, когато не съжителстват с мъж. Което препраща към **друг важен проблем – неравенството по пол в областта на труда.** Често пъти **бедността се възпроизвежда – интервюирани, които са отрасли в бедно семейство, продължават да се справят трудно финансово и като възрастни.**

По данни на Националния статистически институт⁴, към 2021 г. жените, живеещи в риск от бедност, с материални и социални лишения и в домакинства на безработни или с нисък интензитет на икономическа активност, са с 4,5% повече от мъжете. За период от пет години делът на лицата в риск и при жените, и при мъжете намалява, но разликата между половете остава като цяло константна. По отношение на етническите характеристики, най-голям дял от ромите попадат в тази група – над три четвърти, или 78,7%, сравнено с 25,1% за етническите българи и 34,6% за етническите турци.

Бедността като непреодолимо или преодолимо препятствие

В някои случаи **бедността се оказва и непреодолима пречка за образователното и професионалното развитие на жените:**

„Аз съм със средно образование. Специалността ми е „Фирмена администрация“. Исках да уча за медицинска сестра, но не се развива нещата в тази посока. Родителите ми нямаха възможност да ме издържат на онзи етап и аз трябваше да започна работа. Така във времето това мое желание за учене затихна, животът ми се разви в друга посока и не продължих с образованието си.“ (СЗ, 40)

Някои респондентки успяват да превъзмогнат с много усилия пречката, че са отраснали в бедно семейство, и да получат образование, като същевременно работят. Една от интервюираните работи още от ученичка, за да компенсира поне отчасти факта, че за разлика от съучениците си не е от семейство с добро финансово положение, а после съчетава едновременно майчинството с учене и работа:

„На 15 започнах да усещам, че материално нещата не са както в другите семейства, деца, защото аз винаги съм била в училища, в които, нали, хората разполагаха с повече, училища тип по-високата летва в града, където има деца с високо материално положение. Родителите им са някои. Започвах едни съревнования, аз исках да поработя, защото виждах, че няма как да стане. [...] На 19 забременях с моя син. Всички очаквах, че ще прекъсна работа, образование, бях записала да уча бакалавърска степен маркетинг-мениджмънт задочно, но не прекъснах – продължих да си работя, да уча. Работех 10 дни преди да родя, започнах да работя след 15 дни след раждането от вкъщи.“ (ЮИ, 25)

⁴ Индикатори за бедност и социално включване през 2021 г., НСИ, стр. 11. URL: https://nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/SILC2021_6IY8TD4.pdf

Получаването на висше образование обаче невинаги е гаранция за излизане от бедността. Родителите на една от жените са работели в „Кремиковци“ по времето, когато комбинатът е изпитвал сериозни финансови затруднения, а днес тя работи в сфера, в която заплащането е ниско:

„Всъщност те [родителите] имаха много дълги периоди, в които не им се изплащаха редовно заплатите, влязоха към някакви задължнявания и към приятели и близки, взимайки пари назаем и всъщност имахме доста трудни финансови периоди.“

Вече пораснала, работеща и самостоятелна, жената все така продължава да се бори с бедността, въпреки че притежава висока образователна квалификация:

„Предполагам, знаете, че социалната работа е изключително слабо платена. [...] Изискването е хората да са магистри по психология, с две години стаж в сферата минимум и всякакви такива допълнителни неща и в същия момент чисто взимаме по 5,80 на час, което може да сметнете колко излиза накрая. [...] Работейки като социален работник, никога не съм имала [...] финансова стабилност [...]. Не спестявам пари, това ми е изключително трудно. И не защото харча за каквото и да е, а просто, защото няма откъде. Отделно имам две кучета, съм ги прибрала и двете от улицата и те реално ми гълтат по-голямата част от приходите месечно.“ (ЮЗ, 29)

Респондентката даже обмисля да напусне работата, която обича, и да започне такава, която не харесва, но за повече пари, защото не е в състояние да оцелява финансово:

„Дори и аз в момента съм на етап, в който обмислям да напусна, защото много се притеснявам за това покачване на цените, на тока особено, аз в момента от една година съм на квартира [...]. Сега като започне отоплителният сезон [...], с моите приходи [...] как бих могла да си плащам тока? Буквално това ми е много актуална тема и в момента обмислям да напусна, за да си намеря някаква по-обикновена работа, която просто ще я върша буквално за пари. В смисъл – нещо, от което да мога да спестявам пари, за да мога да си плащам тока. Мен лично ми е гадно от това, искам това, което правя да ми носи удоволствие, а не само, за да плащам тока.“ (ЮЗ, 29)

Освен пред професионалното, бедността може да се яви пречка и пред личностното развитие. В главата за насилието по-подробно разглеждаме казуса на една от интервюираните (СЦ, 27), която е живяла с разведената си майка само в една стая поради липса на средства. Майката е имала сексуални контакти в същата тази стая пред очите на дъщеря си, което се е отразило изключително зле върху психичното здраве на момичето.

Друга от жените има трудни тийнейджърски години и се замесва в противообществени прояви, защото, според нея, родителите ѝ са били твърде заети с финансовото си оцеляване, за да ѝ обръщат внимание:

„Някъде между девет и шестнадесет-седемнадесет по-скоро бих го определила като някакъв такъв тъжен, депресивен период, бунтарски до някаква степен, много обвързан с такива негативни неща. [...] До някаква степен този период на трудно финансово положение на нашите [...]. Доста се чудех, дали да не се преместя в друго училище. Моите родители, те пък бяха по-скоро заети с това да оцеляваме, отколкото да се занимават с моето емоционално благосъстояние. Това е периодът, в който се забърквах с такива неблагоприятни компании.“ (ЮЗ, 29)

Бедността влияе и върху географската мобилност. Една от интервюираните например се мести от София в малък град, защото не може да издържи финансово в София:

„Върнах се 2018-та година, когато осъзнах, че това да си сам в града и да не го чувстваш дружелюбен, и да работиш на три работи, и пак да не ти стигат парите, просто няма смисъл. И тъй като сестра ми не беше добре здравословно. В смисъл, тя през цялото това време, в което нали [детето на сестрата] растеше не работеше, ние помагахме. Аз, майка ми и баща ми – и финансово, и по всякакъв друг начин. Реших, че ще се прибера в [град].“ (ЮЗ, 44)

От друга страна, понякога малките населени места също възпроизвеждат бедност, което може да доведе и до разрушаване на човешката личност. Такъв е случаят с майката на една от респондентките:

„И пред очите ми една много жизнена, много здрава и красива жена как рухна, защото, нали, все пак ние сме от бедно семейство и братята ми искаха да забогатеят. И как се забогатяваше на него време – или като гледаш крави, прасета, пилета и такива работи. Всичко е една хамалогия, голяма хамалогия и от всичката тая хамалогия, дето работиха, като не знам какво да кажа, хаир нямаше от нищо накрая.“ (СЦ, 56)

Друг фактор, който задълбочава бедността, когато доходите са ниски, са децата, тъй като те са свързани с допълнителни разходи:

„С първото дете [...] реално доходите ни бяха много ниски. Мъжът ми работеше за 800-900 лева примерно. Аз [...] първите шест месеца вземах 100 лева майчинство социално и 40 лева детски, наистина не ни стигаха. Живеем с моите родители и не сме плащали ток, не сме плащали сметки [...]. Не сме се включвали в семеен бюджет и все пак ни беше много трудно

да се справяме. Защото детето има разходи.“ (ЮЦ, 27)“

Полови и етнически измерения на бедността

Една от причините респондентката, която говори за ниската заплата на мъжа си, да се измъкне от бедността е, че той започва да работи за повече пари. Този случай е един от примерите за половото измерение на бедността, диагностицирано в анализа на интервютата. По същия начин финансовото състояние в семейството на една от жените, живееща с разведената си майка, се подобрява, когато майката си намира нов мъж:

„Беше ни трудно, защото няхаме много пари. [...] Ние не сме имали възможност с майка ми, винаги сме се лишавали и така нататък, докато той [вторият баща] се появи – когато разбере, че примерно нещо не съм правила или нищо не съм имала и... правеше всичко възможно [...] да ми го осигури.“ (СЦ, 27)

Съответно ситуацията е обратната, ако някоя от жените се раздели с мъж и остане сама. Пример за подобен случай е разказът на интервюирана, която сравнява финансовото си състояние с това на двамата си бивши партньори:

„Този първият, той работеше като програмист, а пък вторият работи като [...] гейм дизайнер, дето правят компютърни игри. И в двата случая и двамата за един месец са взимали толкова, колкото аз взимам за 3-4 месеца. [...] Те покриваха някакви по-основни разходи като сметки, такива по-големи разходи за храни и прочие.“ (ЮЗ, 29)

Има и случаи, в които жената печели по-добре от мъжа, но тогава съществува натиск на средата, че това не е в реда на нещата. Респондентка, която е печелела по-добре от съпруга си, е посъветвана от психотерапевтката си да остави него да е по-силният в семейството, защото са си „обърнали ролите“. Жената напуска работа и се опитва да се примири с факта, че ще живее в икономическа несигурност:

„Доста голяма част от решенията ги взимах аз, някак си... После с психоложката, като работихме, се оказа, че всъщност малко сме си обърнали ролите [...] Но той пък не иска да се развива. [...] Той, примерно, е израснал в семейство, където баща му и майка му никога не са работили за други хора. Те винаги са имали бизнеси и то нали бизнеси, които не са ги развивали. [...] По това работихме с психоложката, тя го хвана това, че аз всъщност много мисля за парите и за материалните неща и щастиято ми няма да дойде оттам. И аз, да, миналия септември напуснах работа... И си казах, че ще пробвам нещо сама да правя, пък каквото стане, че ще преодолея това, че няма да имам финансова сигурност. Много ми е трудно, ама...“ (СЦ, 36)

Бедността на жените има и етническо измерение. Две от интервюираните ронки споделят, че им се налага да работят повече, за да свързват двата края. Едната съвместява две активности, а другата заминава за чужбина:

„Ами в момента съм в обувна фабрика.

Интервюираща: А смяташ ли, че си добре материално?

Ами по принцип не, даже съм в един курс – за офис секретар, който ми [се] плаща допълнително и съчетавам 2 неща.“ (ЮЗ, 35)

„Като имаш деца и имаш разходи доста, плащаш ток, на тях им се искат дрехи, такива работи и не стига, защото аз даже преди да започна тук, януари месец тръгнах за Холандия, за да може да си имаш доход повече за децата и заради това, защото все не стигат.“ (ЮИ, 25)

И двете респондентки от турско-помашки произход (които впрочем не съжителстват с мъж), разказват, че се справят финансово, но на ръба – не са в състояние да спестяват и да осъществят житейски планове, като например закупуване на жилище или създаване на деца:

„Преводач [съм], работя онлайн. [...] Да, стигат ми ама не успявам да спестявам. Не смятам, че материално съм задоволена. Искам да си взема жилище, но засега съм на квартира.“ (ЮЦ, 26)

„Стигат ми парите, но трудно спестявам. Сега е добре, защото съм сама, но не мисля, че ще се оправя, ако имам деца. Сега цените много са вдигнати.“ (ЮЦ, 27)

Екзистенциални позиции по отношение на бедността —

При бедността е от значение не само финансовото измерение, а и как тя се възприема и преживява. Тук са подбрани няколко различни позиции по тази тема. На първо място **бедността се възприема като ограничаваща живота и фактор за стрес и за чувството на лична непълноценност:**

„Не се имам за човек материалист по никакъв начин, но когато ми се налага да правя избори „или-или“ на ежедневна база, само и само, за да мога да скътам някой лев, това товари, това напруга. Искан ми се да имам свободата да мога като реша и да направя някакъв допълнителен разход, който да ми е свързан примерно с това... абе, дори на масаж да отида. Мисля, че всеки един човек на този свят заслужава да има едни заделени

100 лв. на месечна база за лично удоволствие, както се казва. Да отиде на масаж, да отиде на двудневна екскурзия някъде, да отиде на минерална база, ей така просто – self care. Аз в момента нямам такава възможност. Не, че съм тръгнала, но ми се иска да имам някакви малки удоволствия в живота си.“ (ЮЗ, 29)

Жената изпитва унижение пред родителите си заради това, че още финансово е зависима от тях, въпреки че отдавна е пораснала:

„Последните два месеца дори ми се наложи да помоля родителите си за някакви малки суми пари и на мен това много ми е зле, защото съм на прага на 30 годишна възраст и не мога да изкарам два месеца без да взема пари от родителите ми. [...] Не е като да съм мързелива, не е като да съм неграмотна, напротив! Мога ги тези неща, просто професионалната ми сфера е такава, че не може да ми позволи по-високо заплащане.“ (ЮЗ, 29)

Тя осъзнава, че **бедността заема голяма част от съзнанието ѝ, което ѝ пречи да живее и да се развива пълноценно:**

„Просто има ли такава финансова стабилност, това и от пирамидата на Маслоу – наистина, ако са ти задоволени първичните нужди, човек има спокойствието да мисли и да се развива. Това като не ти е осигурено и ти стоиш един разстроен, тревожен, почваш да нервничаш, защото това ти е ежедневна мисъл. Просто това ти е на първо място.“ (ЮЗ, 29)

Същата респондентка обаче успява да намери в бедността и положителен аспект:

„Сега, ако трябва да търся някакъв позитивизъм, това ме е научило да консумирам неща, които са ми по-устойчиви, по-екосъобразни, по с минимални отпадъци, с минимални разходи, с минимални въобще [...] по-семпло. Да не съм всяка вечер на барче, всяка седмица на ресторант, по-скоро ще си сготвя вкъщи и ще си направя равностетка за седмицата, какво да си напазарувам, [...] и ще си нося на работа домашно приготвена храна.“ (ЮЗ, 29)

Намирането на позитивни страни на бедността е свързано и с личните философии и ценностни системи на интервюираните. Това проличава особено ясно в разговора с една от жените, която преподава йога:

„Защото, работейки с различни семейства, влизайки в техния начин на живот, и примерно те са били в затруднение, не са могли да ми платят или приключва ангажиментът, защото те отиват на почивка или искат нещо друго да случват. Нали, това е една несигурност, с която аз бях свикнала

и бях окей. В смисъл, аз съм човек, който занимавайки се с музика, с йога, може би духовното ми е много по-важно от материалното и [...] не ми е важно да трупам богатство или някакви такива неща. [...] Не се страхувам от това, че нямам пари. Знам, че когато имам нужда, те ще дойдат. А и общо взето, работейки с децата, се научих да вярвам в чудеса.“ (ЮЗ, 44)

А в някои случаи несполучливите връзки с мъже могат да дадат на една жена тласък за икономическа самостоятелност и самоовластяване:

„И първият ми мъж, и вторият ми мъж, който нямам брак с него, ми дадоха много добър урок в живота, че трябва да си имам покрив над главата и да бъда самостоятелна, финансово независима.“ (СЦ, 56)

В заключение

В заключение, бедността е един от основните проблеми, диагностицирани в анализа на интервютата. В голяма част от споделените биографии тя също се възпроизвежда – респондентки, отраснали в бедни семейства, се борят за финансовото си оцеляване и като възрастни. По-редки са случаите, в които жената е успяла да подобри икономическия си статус спрямо този на родителите си. Бедността определено има измерение по пол – повечето интервюирани жени работят по-нископлатена работа от партньорите си мъже и ако останат сами, им е трудно да оцеляват финансово. А ако печелят повече от мъжа си, това може да стане повод за вменяване на вина по силата на стереотипа, че жената не трябва да е над мъжа. Бедността има и етническо измерение, като особено остра е тя при ромските жени.

Насилие

05

Домашно насилие в детството и отражение върху собствените възгледи за насилието.....	38
Насилие към други близки и познати жени.....	47
Сексуално насилие, сексуален тормоз и страх от насилие.....	51
Насилствени бракове.....	55

Насилието над жени е структурен проблем, за който в България не се води изчерпателна национална статистика. По данни на неправителствения сектор всяка четвърта жена в страната е преживяла домашно насилие⁵. Според резултатите от представително изследване на НСИ⁶, проведено между ноември 2021 г. и януари 2022 г. 11,9% от жените в България са преживели физическо или сексуално насилие, в повечето случаи – от лице от домакинството, една пета от жените са преживели насилие от интимен партньор (включително психическо). В най-голям риск са младите жени до 29-годишна възраст, повече от една трета от които (36,3%) са били обект на насилие от настоящ или бивш партньор.

Проблемът с основаното на пола насилие се задълбочава по време на пандемията не само в страната ни⁷. Според изследване на „Отворено общество“⁸ мнозинството от българските граждани смята насилието над жени за неприемливо, но в същото време остават разпространени определени стереотипни нагласи, които го оправдават. На данни на неправителствени организации се позовава и Омбудсманът на Република България в свое предложение за промяна в Закона за защита от домашното насилие⁹.

Сред интервюираните има жени, които са преживели различни видове насилие – предимно домашно, но не само. То се различава както по източника си – от родители, от партньори, от други хора, така и по вида си – физическо, психическо, сексуално и пр. В някои случаи самата респондентка упражнява насилие. Понякога е трудно да се класифицира за какъв точно акт на насилие става дума – често физическото и психическото насилие вървят заедно. А има и казус, в който психическото насилие (макар и не умишлено причинено) може да се интерпретира и като сексуално.

Ако респондентката упражнява или е упражнявала насилие, или одобрява прибягването до пердах във възпитанието, в повечето случаи също е била бита като дете. Някои от битите като деца респондентки не желаят да възпроизведат този модел и смятат, че физическото насилие над деца не е добър възпитателен метод. Единици са интервюираните, които споделят за своя склонност към агресия, без сами да са изпитвали такава в семейството си, но има и такива.

Домашно насилие в детството и отражение върху собствените възгледи за насилието

Когато насилието се извършва от родител, в повечето случаи това е бащата, но понякога е и майката. На други места в доклада се засяга казуса на респондентка, психически тормозена от майка си, на която не ѝ е разрешавано да излиза до 20-годишна възраст – докато напуска родния си дом. Тази история е по-скоро изключение, но ето и една класическа, каквато мнозина от поколението на раз-

5 Ани Торозова, „Анимус“: Насилието се предава от поколение на поколение. БНР, Програма „Христо Ботев“, 25.11.2022 г., URL: <https://bnr.bg/hristobotev/post/101741692/ani-torozova>.

6 Изследване на насилието, основано на пол EU-GBV, 2021. НСИ, 2022. URL: https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/GBV_2021.pdf

7 Вж. обобщение по темата на Центъра за изследване на демокрацията, URL: <https://csd.bg/bg/blog/blogpost/2020/07/06/domashnoto-nasilie-nad-zheni-v-blgarija-predi-po-vreme-i-sled-pandemijata-ot-covid-19/>

8 „Нагласи към насилието над жени през 2021 г.“, „Отворено общество“, URL: <https://osis.bg/?p=3974>

9 Омбудсман на Република България, URL: [https://www.ombudsman.bg/pictures/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%89%D0%B5\(1\).pdf](https://www.ombudsman.bg/pictures/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%89%D0%B5(1).pdf)

казващата жена са преживели:

„Ами баща ми веднъж така ме би. Бях в трети клас, така си спомням, защото излязла съм с едно момиче, трябваше да купя кисело мляко. А пък аз излизам в 9 и се прибирам в 5 вечерта. Защото тя ме помоли да отида с нея, че трябвало да вземе някакъв часовник, и ние сме се заиграли с нея... и после като се прибирам, хората ми казват по улицата „баща ти те търси“ „баба ти те търси“, „баща ти ще те набие“. Аз бързам да се прибера вкъщи, грабвам метлата да мета двора, пазя поведение, обаче татко се върна и ме наби, защото баба ми се притеснила много. След това пак ядох така бой, защото съм казала, че ще отивам на тренировки, а не съм отишла, съм играла някъде, и така... мисля, че този път майка ми го направи. Това са ми били случаите, но пък се запомня.“ (СЗ, 53)

Някои от респондентките са склонни да гледат на физическото насилие, упражнено върху тях или други деца в семейството, като на нещо заслужено и в реда на нещата:

„Не, мен не са ме потупвали. Сестра ми са я потупвали, защото, как да кажа, беше доста инат...“ (ЮЗ, 44)

Тези интервюирани са по-склонни да оправдават насилието към собствените си деца и да смятат, че то се дължи на характера на децата:

„Да, шамарили са ме. Майка ми. [...] Като по-малка са ме шамарили много. Ама аз не слушах принципно, нали. [...] Еми, реално един път съм я шляпала [дъщерята] и то защото нещо беше много крива. Нещо не беше спала през деня, бях бременна и ме ритна в корема нарочно. [...] Но да, караме ѝ се. Наказваме си я. Тя си е малко келева като мен като малка.“ (ЮЦ, 27)

Една от жените дори твърди, че синът ѝ иска да бъде повече бит, отколкото тя го бие:

„Палаво дете, постоянно в някаква издънка, в смисъл, бой съм яла, но тогава и до ден днешен за мен не е било нещо, в смисъл не са ме пребивали, но шамари определено съм яла много. Но и съм си ги заслужавала, в смисъл не го приемам като вид малтретиране или по някакъв начин, че ми е повлияло лошо. Да, моето дете сега не го... Пляскам го по дупето, то даже ми казва „още“. Че не го боли. Явно не е достатъчно.“ (ЮЦ, 40)

Интервюирана, която е тормозена от баща си и дори гонена от вкъщи, днес е склонна да влиза в положението му и дори да се идентифицира с него, смятайки, че в детските си години той е приличал на нея, а неговият баща го е третирал така, както той – дъщеря си:

„Имало е някой друг удар, не е постоянно – по-скоро наказвания, викове. Но се е случвало, така, да ни пошляпва – мене по-често. Често ме гони от вкъщи в тийнейджърските години. [...] А иначе се е случило да спя при приятелки, нали, те [родителите] да се чудят къде съм. Но това са били много редки случаи, не е някакво постоянно. Не казвам, че съм била най-добрият пример за подражание, но така. [...] Но си мисля че той [бащата] е бил – съм чувала от дядо ми и баба ми – е бил същият като мен. [Защото] дядо ми е бил много строг, и може би баща ми се чувства по същия начин, по който съм се чувствала аз. И така си ги мисля нещата във времето.“ (ЮЗ, 36)

Понякога насилието е свързано с психически проблем или зависимост. В един от тези случаи причината е зависимост на бащата към алкохола. Насилието върху респондентката и майка ѝ е по-скоро психическо, отколкото физическо, макар да има и от двете:

„Майка ми и баща ми имаха прекрасни взаимоотношения, докато той не се сблъска с алкохола, всъщност това провали изобщо целия им брак и това се загнезди в техните взаимоотношения. Когато бях около 4-5, тогава започнаха проблемите. [...] Когато един човек има проблем с алкохола, появяват се истерия, буквално агресия, побоища, скандали. [...] Спрямо майка ми и спрямо мен. Не е бил от този тип агресори – хващат и пребиват жената и детето. При него по-скоро бяха скандали, обръщане на маси, заплахи. [...] На 10 бях, когато се изнесохме с майка. Всъщност баща ми от алкохол почина, когато бях на 19 години.“ (СЦ, 33)

Въпреки че насилието от страна на бащата е предимно вербално, респондентката изпитва силен страх от него и с нежелание присъства на свижданията, задължителни след раздялата с майката:

„За мен беше много голям проблем, защото аз [изпитвах] страхотен страх от този човек. Мисълта да остана сама с него, без майка ми, ме парализираше, аз бях на 9-10 години, а и до последно ме беше много страх. Но той започна да ни съди, нямаше как. Нали законът задължава родителите да бъдат с поне малко равни права. В тези уикенди, в които трябваше да бъда с него, той постоянно беше в неадекватно състояние.“ (СЦ, 33)

Другата емоция, белязала отношенията на респондентката с баща ѝ, е срам от проявите му на публични места:

„Излизали сме навън, но при него нямаше как вътре или навънка, като почнеш да крещи. Даже това казвах на майка ми, си спомням. Предпочитам да сме в тях и да не се излагаме. Редовно някой от моите съученици ни виждаше как той крещи и по сервитьори, обръща маси. Предпочитах вкъщи да е. Да не виждам никой.“ (СЦ, 33)

От друга страна обаче опитът за разграничаване от травматичното всекидневие представлява своеобразно овластяване на респондентката и майка ѝ, което те даже превръщат в свой празник:

„Много ни сплоти, аз съм и до ден днешен много благодарна, ние си имаме малка традиция – на 5-ти февруари се изнесохме от баща ми, това беше нашият празник. Нищо, че са минали 22 години оттогава, татко е починал, това си беше нашият празник на победата и свободата. Празник на свободата, защото ние наистина бяхме част от наистина голям тормоз, който продължи и след като се изнесохме.“ (СЦ, 33)

Алкохолът прави агресивен и бащата на друга респондентка, но нейното семейство приема това като странична черта на характера му и здравословен проблем, а на преден план поставя добрите му качества:

„По-скоро защото баща ми винаги е имал, сега може би е станал по-голям, проблем с алкохола. И като си подпийне, е много заядлив и вече става още по-непоносим. Но никога например не е посягал, по-скоро вербално изостря обстановката около [...]. Това му е може би най-големият проблем, защото самият той е станал по-агресивен към света и по-асоциален, всичко го дразни. Свикнали сме с него, не му обръщаме внимание, защото си има и положителните страни. Единственото че здравословно се притесняваме за него.“ (ЮЗ, 36)

Впоследствие жената се омъжва за човек с психически проблеми, които тя отдава на алкохолизма на неговия баща:

„Той си има проблемно семейство, голямо. Баща алкохолик, който биеше майка му. Жената съответно... неадекватно ѝ е действал целият този вербален и психически тормоз – абсолютно всякакъв тормоз. Това всички деца са го гледали, така са живели [...].“ (ЮЗ, 36)

Що се отнася до респондентките от етнически малцинства (с ромски, турски и помашки произход), повечето споделят, че върху тях е упражнявано физическо насилие като деца, но имат различни виждания по въпроса дали прилагането му върху деца е оправдан, или не. А в някои случаи възгледите им са противоречиви – в един момент оправдават „пердаха“, в следващия го отричат.

Респондентка от турски произход, която е работила в детска градина, смята за несправедливо, че е бита повече от брат си, защото е момиче.

„Аз обикновено отнасях повечето пердах, защото брат ми е момче. [...] При нас, турската общност, момчетата сме малко онеправдани, все сме виновни за всичко [...], за всяко нещо аз ядях и бях наказвана.“ (СИ, 48)

В същото време, макар да твърди, че наказанието е по-добър метод от боя, който не одобрява, защото е преживяла върху себе си, е на мнение, че той помага, понеже шамарите „ти оправят чакрите“. И почти изразява съжаление, че днес в детската градина децата не се бият, както навремето, защото „си знаят правата“:

„Боят че помага понякога, помага [...]. Поне помагаше боят при моите колеги. Психология едно време бяха шамарите, те ти оправят чакрите отвсякъде. Сега децата си знаят правата. Повече трябва да му говориш, да му обясняваш. [...] Аз съм против боя по принцип, защото съм го преживяла върху себе си. За мен наказанието е по-добрият метод. В детска градина съм работила и разбирам, че децата наказвайки ги, разбират, че са сгрешили. Защо това дете е наказано? Защото е ударило другарчето. И го наказваш – „сядаш на столчето и не мърдаш.“ Наказанието е метод на шамаросване.“ (СИ, 48)

Интервюирана от турско-помашки произход също дава противоречиви отговори по въпроса за физическото насилие над деца. Първоначално заявява:

„Яла съм пердах и от двамата [родители]. Като се карае с брат ми, ни пошляпваха. Според мен трябва да се бият децата, така се възпитават по-добре [...] и не се лигавят много.“

Една от жените от турски произход е на обратното мнение:

„Ми по-скоро не, да ти кажа, това не е начинът да възпитаваш едно дете.“ (ЮЦ, 26)

Респондентка с ромски произход смята, че не може без бой. Самата тя обаче е по-мека във възпитанието на децата си и изразява съжаление, че не е толкова строга като родителите си и ги глези:

„От майка ядах повече пердах, татко ме е бил един път и това беше напълно достатъчно, един шамар и аз знаех, че вече не трябва да е така. [...] Не, не може [без бой], съгласна съм. [...] Едно време те [родителите] ни биеха, имахме някакво уважение, някакъв респект към по-големите и слушахме. Сега [...] поне аз за мен мога да кажа, че си глезя малко повече децата, не ядат такъв бой, какъвто аз като по-малка [...]. Сега малко те са по-разхайтени такива, по-безотговорни, мога да кажа. При нас нямаше такова нещо като безотговорност, в момента, в който ти каже майка ти или баща ти, че трябва да е така, значи така трябва, да не спориш, а просто вършиш. Знаеш, че това е правилно. [...] Не мисля, че един шамар е някакво престъпление толкова голямо, защото и нас едно време са ни пердашили, ей хора сме станали, няма ни нищо.“ (ЮЦ, 35)

Твърдо против насилието над деца е една от жените с турско-помашки произход. Според нея децата би следвало да се възпитават с любов, комуникация и личен пример:

„Бой съм яла, много тъжно. Не съм съгласна, че е необходимо, винаги има друг начин да разрешат проблемите, без бой. [...] Според мен децата трябва да се възпитават първо с любов, но и родителите да могат и да изградят дисциплина и ценности, и да ги научат да правят разлика между добро и лошо, но не трябва посредством насилие и наказание, а чрез комуникация и личен пример.“ (ЮЦ, 26)

Изключение по отношение на възпитанието си е най-възрастната от ромските жени, която споделя, че родителите ѝ никога не са я били:

„Не, не, никога! Не са ме били, не са ме тормозили. Майка ми е израснала сираче [...] и не помни баща си. И тя винаги е държала на семейството, на учението и когато даже се омъжих, тя ми беше ядосана, но свикна.“ (ЮИ, 56)

В същото време респондентката се е случвало да „пошляпва“ собствените си деца, за което изпитва дълбоко чувство на вина. Тя смята, че причината да постъпва така е, че самата тя е била още дете, когато ги е родила и не е била емоционално зряла:

„Да, пошляпвала съм ги, за което сега много съжалявам и когато съм ги пошляпвала съм сядала и съм плакала. Още ми е тежко и не мога да си простя това, което правех, но и аз съм била дете, затова не трябва дете да ражда дете, според мен. Човек, колкото е по-голям, може да разсъждава по друг начин. Може да намери изход, може да намери начин как и по какъв начин да говори с детето. Много ми е тежко, като си спомням. Съжалявам много. Била съм строга майка, но това за пошляпването не съм била права, понякога не съм била права и понякога ми тежи, много често ми тежи.“ (ЮИ, 56)

Насилие от страна на партньори

Някои от респондентките споделят за психическо насилие от страна на бивши партньори, в редки случаи и за физическо, и дори – за сексуално.

Респондентка от Армения, която нарича покойния си съпруг „бащата на децата ми“, наемква за физическо насилие от негова страна, но не го казва в прав текст. Жената е намерила спасение в България:

„Домашно насилие е имало. Върху мен. Това са четири години спомени с бащата на децата ми. Простила съм всичко. При нас казват: „За умрял

човек или добро, или нищо". Но понякога ми става обидно. [...] Тогава бях в [град в Украйна]. Макар да знаех идеално езика, просто... сама, с две деца на ръце. Ако имаше някой до мен, можеше да се реша и да се обърна към някоя институция, но не смеех нищо да направя, нямах увереност как. [...] А пък в България вече го нямаше това нещо. Беше идеално. Баща ми каза: „Децата са твои деца, живей си живота, както си знаеш, няма никакъв проблем.“ (ЮИ, 47)

Жената гледа на преживяното, както и на факта, че ѝ се е наложило да се справя сама с децата в чужда страна, като на овластяване:

„Когато си малка и нямаш опита, била си винаги край родителите си, и изведнъж си сама, само с децата си, не знаеш какво да правиш. Но животът те отраква и прави по-силен.“ (ЮИ, 47)

Една от интервюираните отдава агресията на мъжете на патриархалните стереотипи, според които на мъжа всичко му е позволено, а каквото се случва, трябва да си остане в семейството:

„Аз смятам, че мъжете по някакъв начин имат по-голямо предимство в живота [...] Дори става въпрос над насилието над жени, как въобще, все едно си е нещо нормално – като за „добро утро“. И си е нещо в семейството, „те там да си си оправят“. Нали, че всичко си е в реда на нещата, което не е така.“ (ЮЗ, 36)

Тя отдава агресията на бившия си мъж на психическите му проблеми, които според нея се дължат на тежкото му детство и алкохолизма на баща му. В началото е смятала, че любовта ѝ ще промени поведението му, но реалността се е оказала различна:

„Той просто е имал психически проблем. Това го разбирам в годините, тоест е диагностициран вече. Бил е и в клиника, но това го разбирам във времето. Мислех, че моята любов ще го накара да бъде по-добър... [...] Параноя, хронична депресия получава, опити за самоубийство е имал. Някакви неща, които дори не съм знаела.“ (ЮЗ, 36)

Жената окачествява поведението на мъжа и контрола, който той е налагал върху нея и контактите ѝ с други хора, като психически тормоз и поради тази причина се развежда с него, превъзможвайки заплахите му:

„И имаше постоянно: „Избирай: между мен и семейството ти, мен и приятелите ти“, „не можеш да работиш това!“ Постоянен тормоз. [...] Но пък психическият тормоз... Постоянно това отдръпване от приятели, как аз не мога да живея без него, „добре, че ме е взел той, да ми оправи

живота“. И аз не знаех къде се намирам. [...] И аз накрая отидох да поискам развод. Пак някакви заплахи, някакви щуротии и вече сме разведени.“ (ЮЗ, 36)

Вторият мъж на респондентката започва да се държи агресивно с дъщеря ѝ от първия брак и да я negliжира след раждането на второто им дете. Жената споделя, че се е притеснявала от общественото мнение, ако се разведе за втори път, но накрая е стигнала до извода, че животът ѝ е неин, а не на другите:

„Това ми беше най-големия страх: да търпя, да си лягам до този човек. И това си казах: „Не хората си лягат до него, аз си лягам до него“. Те хората ще говорят, дори и нищо да няма.“ (ЮЗ, 36)

Друга от респондентките също споделя за психически тормоз и ограничения от страна на бившия си мъж, в резултат на които е взела решение да се разведе. В началото на отношенията им обаче е била склонна да се поддава на манипулациите му и по-късно се упреква за това.

„Беше ми много зле с тоя човек. Въпреки всичко стоях с него, защото той беше страхотен манипулатор и ме заплашваше [...] Не знам защо не съм се махнала, някакъв страх и от някаква глупост. Все пак млада, „никой няма да те обича така, както те обичам аз, никой няма да тръгне с тебе, защото целия град знае, че си ходила с мен“. И аз, лапешка работа и толкова глупава да съм била, ама безкрайно глупава. Сега да ми го каже, примерно... гледай си работата, който каквото иска да си мисли.“ (СЦ, 56)

Подчиняването на контрола от страна на мъжа ѝ води дотам, че респондентката дори променя плановете си за професионална реализация и до това да напусне града, в който иска да живее:

„Обаче тогава съм вярвала и тоя човек ме накара да напусна [град]. Аз не исках да напускам. [...] Вика – „за учител много лесно можеш да влезеш, обаче тук много трудно се влиза“. Навремето имаше две места само за градския район в [...] и не ми се напуснаше никак, но Х. стоеше отвънка, изнервен, тропа, блъска и така нататък. Така и без желание, всичко правех без желание.“ (СЦ, 56)

Отношението към респондентката се влошава, когато ражда дете и особено когато решава да се разведе, защото в тормоза се включват и родителите на мъжа ѝ, а майка му заема страната на сина си:

„После забременях, родих едно момче. Те решиха как ще се казва, всичко те решават, аз съм безгласна буква. Командваха ме, тормозеха ме. [...] И аз в един момент викам, ще се махам. Майка му каза: „Виж, аз виждам, че Х.

не е прав, обаче той ми е син и ще защитавам него. Излезеш ли от тука, детето няма да го видиш повече.” (СЦ, 56)

Жената печели делата в съда, но въпреки това детето ѝ е отнето. Тя смята, че причината за това е корупция:

„И тръгнах дела да вода. Окръжен, районен, върховен съд – печеля делата. Обаче те чрез рушветите [...] не го пускат детето, не го дават. Там се, скубаха се прокурорката с моята свекърва и не го дадоха. И това дете цял живот е раснало като... Възпитавано в омраза към майка си.“ (СЦ, 56)

Една от интервюираните, която е с турско-помашки произход, споделя за свръх-контрол от страна на свои бивши партньори, в резултат на който тя е ограничавала контактите си с близки и приятели:

„Обичам да излизам на кафета с приятелки, но ми се е случвало в миналото – предишни връзки, партньорът ми не ми е позволявал да излизам с определени мои приятели и приятелки [...]. Държеше да идва навсякъде с мен, даже с хората, които не го познават. След като изляза навън сама, длъжна бях да му разкажа какво се случило всичко, как минала срещата ми. Споделяше, че не харесва някои от моите приятели или ревнува от тях, и ми се налагаше, за да запазя връзката си, да прекратявам отношение с тях.“ (ЮЦ, 26)

Жената, която е нехетеросексуална, сравнява отношенията си със сегашната си партньорка с тези с мъжете, с които е била:

„Сегашната ми партньорка ме подкрепя и поощрява затова, че се грижа за себе си и за външния си вид. За разлика от предишни партньори мъже, единият от тях не ми даваше да нося поли, рокли, ако съм с него.“ (ЮЦ, 26)

Отношенията с партньорката си тя описва като приемащи и лишени от насилие, и смята, че такава би трябвало да бъде една връзка:

„Ние се учим да се приемаме такива, каквито сме, все още учим. Не се бием. [...] Не смятам, че насилието има място в сферата на любовта, взаимоотношенията, където и да е било.“ (ЮЦ, 26)

Наличието на еднополова женска връзка обаче не е гаранция за липса на насилие в отношенията¹⁰. Друга от нехетеросексуалните респондентки (СИ, 23) споделя различен опит в това отношение. Тя обръща голямо внимание на това как по-

¹⁰ Насилието в еднополови връзки между жени е анализирано в „Доклад от изследване по проект за повишаване на чувствителността срещу домашното насилие и насилието при излизане на срещи срещу лесбийки, бисексуални и транс жени“ на Фондация „Ресурсен център Билитис“ от 2016 г. Автори: Лора Новачкова, Моника Писанкьнева, URL: <https://bilitis.org/wp-content/uploads/2021/08/unnamed-file.pdf>.

вечето ѝ предишни връзка са били изключително токсични и някои от тях даже са стигали до редовно психологично насилие, на моменти и до физическо. Споделя, че в една определена връзка, когато е била тийнейджърка (около 17-18-годишна), взаимоотношенията с тогавашната ѝ приятелка са били силно разрушителни. Бившата ѝ приятелка често изпадала в нервни състояния и предизвиквала скандали, взаимно са се изтезавали психически, държали са си сметка и за най-малкото. Имало е и случаи, когато се стигало до физически тормоз и агресия.

Насилие към груги близки и познати жени

Някои от респондентките споделят за случаи на насилие върху майките си, други роднини от женски пол или познати жени. Тези случаи също са важни, защото хвърлят светлина върху насилието над жени в България.

Дори дребни случаи на насилие, на които една жена е станала свидетел, могат да имат сериозно отражение върху нея. Интервюирана, която е над 50-годишна, още помни единствения случай, в който баща ѝ е посегнал на майка ѝ, и емоциите, които е изпитвала дълго след това:

„Само веднъж. И аз дълго не можах да му простя. Имаше някакъв инцидент в работата ѝ, той ѝ хвана ръката и я удари в масата.“ (ЮИ, 54)

Респондентка от Армения, самата тя преживяла домашно насилие в миналото, помага на своя сънародничка в България, чийто партньор я е подлагал на физическо насилие. Това е единственият от описаните случаи на домашно насилие, в който е потърсено съдействие от институциите, а развръзката е положителна. Интервюираната не е направила същото и за себе си в миналото, когато самата тя е имала проблем:

„Имах случай, в който едно момиче, наша сънародничка, трябваше да се ожени тук. Обаче този мъж започна да я бие и тя се обърна към институция в [град]. Но понеже не знаеше български, не знам как реши, че аз трябва да съм преводач в съда. Запознах се с жената, която я представляваше, и превеждах. Всичко се справи и тя замина. Беше много благодарна, че успя да се отърве от този човек. Беше притеснена, бита, едва беше успяла да избяга до полицията. Знам какво е, но аз лично не съм се обръщала към тях. Не бих казала, че е срамно, но...не съм [смее се].“ (ЮИ, 47)

Друга от интервюираните разказва за два случая на насилие над роднини от женски пол – баба ѝ, бита от дядо ѝ и леля ѝ, бита от сина си. И в двата случая не са предприети никакви мерки за защита от насилие, а лелята дълго време е лъгала, опитвайки се да прикрие проблема, докато най-накрая е споделила:

„Знам, че дядо ми е бил баба ми. Казвали са ми го, не съм го виждала лично. Била съм свидетел само на техни караници, когато бях малка. [...] А в момента... знам за насилие, упражнено върху леля ми. От страна на нейния син. [...] Психическо напрежение, обиди, физическо насилие. Тя самата

ми призна, че това се случва системно. Вече няколко години. Искам да отбележа, че преди многократно съм я питала дали има някакъв проблем и тя всеки път го криеше. Винаги излизаше от ситуацията, казвайки, че те само се карат и че спорът е преминал в чупене на къщата, че агресията минава около нея, но не е упражнявана върху нея. За мен беше шокиращо, че след толкова години го признава чак сега. [...] Но никога не сме подозирали, че братовчед ми би могъл да ѝ посегне. Но е факт. А на нея ѝ е отнело дълго време да го каже. Не се е обръщала към никакви институции, не е звъняла в полицията, нито на горещите телефонни линии. С никого не е споделяла.“ (СИ, 28)

На своя приятелка и на майка ѝ се е опитала да помогне друга от респондентките, но безуспешно. Бащата на приятелката ги е подлагал на физическо, психическо и икономическо насилие. Според интервюираната жените също са отговорни, когато търпят агресия върху себе си:

„Примерно съм имала такива наблюдения върху момичето, че тя много припряна, леко агресивна [...] с хората, можеш да говориш с нея, но някак си се усеща агресията [...]. Беше разказала, че баща ѝ постоянно биел майка ѝ. Един път са тръгнали. Тя не искала да тръгнат, защото той ѝ вземал заплатата, давала на него. Той прибрал нейните дипломи всичко, тя за да не ходи никъде. Обаче един ден [...] той набил майка ѝ, нея. Взехме чантите и тръгнахме, после той тръгнал да ги дири, търси. В крайна сметка майка ѝ се завърнала, нещата продължавали по същия начин. Според мен, ако една жена приема агресията, това е нейната съдба. До края на живота си по този начин ще вървят нещата.“ (СЦ, 30)

Насилие и агресия от страна на самите респондентки —

Отвъд гореспоменатите случаи, има няколко интервюта, в които респондентките разказват подробно за насилие, което самите те упражняват или са упражнявали в миналото. Тези казуси заслужават специално внимание. Макар да са изключение, те са важно напомняне, че насилието не е само нещо, което се случва на жените – понякога самите те са активни участници в него.

Особено интересен е случаят на една от жените, която споделя, че се е биела със сестра си почти до 40-годишна възраст (на колкото впрочем е респондентката към момента на провеждане на интервюто). Според нея това е типично за сестрите, но пък други респондентки със сестри не споделят такъв опит:

„Навремето в общи линии се биехме до откат, даже до доста големи, майка ми беше вдигнала ръце, но сега сме, може би вече към 40 като станаме, поспряхме и всичко е наред. [...] Между другото съм го наблюдавала и в други семейства с две момичета конкретно. При момче и момиче или момчета като че ли не е толкова страшно. Но по същия начин направо до саморазправа, не юмручна, но дори и физическа, се стигаше. [...] И

така, за супер дребни неща, сега като се замисля, даже е било страшно безпредметно, но факт, винаги се стигахме до някакъв конфликт.“ (ЮЦ, 40)

Рефлектирайки върху собствената си агресия към сестра си, респондентката предполага, че причината за нея може да е ревност:

„Дори може би и от тая гледна точка, че тя беше по-мъничка, нали, майка ми вече е преживяла един път почти загуба на дете и много трепереше, тя в началото беше много слабичка и много се притесняваха, в смисъл, като цяло ѝ трепереха и за всичко бях виновна естествено аз, и може би тоя негативизъм, и това, че съм усещала, че някак си все едно тя ми е отнемала от любовта, предполагам, че пък с моята агресия върху нея съм компенсирала цялата тази ситуация.“ (ЮЦ, 40)

Друга възможна причина за агресията на жената и сестра ѝ може да е личността на баща им, който ги е учил да се самоотбраняват и е смятал, че проблемите следва да се решават по такъв начин:

„Дори баща ми, защото е завършил и борба, ни е показвал и такива хватки от борбата, защото той момченце нямаше, сигурно му се е искало, но поне трябваше да знаем да се самоотбраняваме, да се защитим по някакъв начин. [...] Но помня, че баща ми ми казваше, че той в училище няма да идва да се разправя. Ако някой, без да съм го провокирала, по някакъв начин ме удари или посегне, никога не ни казваше да обръщаме другата буза. Даже тъкмо обратното, казваше, че трябва да можем да се оправяме сами.“ (ЮЦ, 40)

Логично, жената е проявявала агресия и в училище, което е водело до проблеми:

„Но ако се стигне, ако ме настъпят по някакъв начин, винаги съм отвръщала подобаващо. [...] Ами като цяло аз съм контактна и нямам проблем, но пък никога не позволявам да ме мачкат по никакъв начин. До бой съм готова да стигна. И много често са викали родителите ми в училище точно поради такава причина.“ (ЮЦ, 40)

Респондентката има син, когото твърди, че не възпитава, както тя е била възпитавана, но в същото време се дразни, че той е кротък, а не като нея:

„Сега моето дете не го учи така. [...] Винаги съм го възпитавала, че не трябва да посяга, в смисъл – да прави път, да отваря врати, да поздравява, [...] елементарни неща, които се оказва, че не знам колко са актуални в днешно време. Даже като че ли го манипулират на моменти. [...] Той не е научен, че някой може да се възползва от него по някакъв начин и е много доверчив. И има доста хитри дечица, това мен ме влудява.“ (ЮЦ, 40)

Следващият случай е на респондентка, която не споделя да е бита като дете, а

единствено, че е имала постоянна нужда да се доказва на баща си, защото той не е вярвал в способностите си. След раждането на първото си дете тя обаче развива агресия към него (детето), която ѝ е трудно да овладява:

„Като родих първото си дете, дойде някакъв момент, в който аз [...] не можех да се контролирам спрямо него. Примерно, шляпвала съм го по дупето, карала съм го насила да заспива.“ (СЦ, 36)

В същото време интервюираната не оправдава себе си, а има рефлексия, че действията ѝ не са правилни:

„Аз всъщност знам, че искам детето ми да си легне, за да мога аз да свърша нещо и в същото време, нали, то детето ти страда, защото ти насила го караш нещо да прави [...] Някак си вътрешно ме човърка това, че аз се превръщам... че не ми харесва това, което правя. Нещо от мен трябва да се промени.“ (СЦ, 36)

Когато поведението ѝ излиза извън контрол, жената изпитва силно чувство на вина, и оценява собственото си поведение като неподходящо за възрастен човек:

„Имаше една случка, в която седим на леглото, [...] той трябва да заспи. В същия момент [...] така ме одра по лицето, ама с кръв ме одра. Толкова много ме заболя, че аз го одрах по краченцето, на две години дете. И после [...] аз плача, плача, плача, че това съм направила. То все едно гледаш две деца как си общуват, нали, това не е отношение на родител. И аз тогава бях бременна с второто и си казвам: „Оле, сега и с второто такива травми ще им нанесе.“ (СЦ, 36)

Имало е и моменти, в които респондентката е била агресивна и към мъжа си, веднъж се е опитала да го замери с чиния. Ситуацията се е променила в положителна посока след раждането на дъщеря ѝ, която ѝ е вкарала „женска енергия“. Освен това тя е тръгнала и на психотерапия и полага всички усилия да контролира емоциите си. А когато не е в състояние да го направи, се извинява:

„Мисля, че доста път съм извървяла. [...] Някой път им крещя, [...] но пък винаги след това, като усетя, че не съм постъпила правилно, се извинявам и обяснявам защо съм го направила това, че съм била афектирана, че това не е било правилно. Това е супер важно за мен, защото това да се извиняваш, да казваш емоциите си... защото виждам, че... защото на мен не са ми се извинявали, не са ми обяснявали и да, за мен това е важно. И мога да кажа, че децата ми са доста, така, осъзнати емоционално.“ (СЦ, 36)

Сексуално насилие, сексуален тормоз и страх от насилие

Няколко от интервюираните жени разказват за различни форми на сексуално насилие или сексуален тормоз, които са преживели. Случаите се различават както по вид, така и по мястото на извършването им. **Специално внимание заслужава страхът от насилие на улицата, споделен от някои от респондентките, който е реален, дори когато няма за повод преживяно насилие, или поне – споделено такова.**

Сексуално насилие и тормоз у дома

Една от респондентките споделя, че е била изнасилена от свой бивш партньор, а от разказа ѝ става ясно, че все още не е преживяла напълно травмата:

„В момента най-големият ми страх е травма от предишната връзка, която е сексуално насилие. Той ми е бивш.“ (ЮЦ, 26)

Интервюиращата описва, че в този момент респондентката се изчервява и спира да говори. Когато продължава, още е разстроена:

„Не обичам да бъда жертва, не, не, не! [Интервюиращата прегръща жената и тя продължава разказа си.] Бях на 20. Заради травмата не помня, просто знам факти. Мозъкът ми забравя. Някакъв защитен механизъм, повече не искам да споделям за това. Само най-добрите приятелки знаят кой е.“ (ЮЦ, 26)

Изглежда респондентката е нямала доверие на институциите или се е срамувала да подаде жалба, щом казва, че само най-близките ѝ приятелки знаят кой е извършителят. Освен травматичното преживяване, тя е ретравматизирана и от следващия си партньор, с когото също споделя за преживяното. Той не само, че не я подкрепя, ами отказва да ѝ повярва и я обвинява, възпроизвеждайки патриархалния стереотип, че жените всъщност лъжат, че са изнасилени, за да оправдаят защо не са девствени:

„Травмираща беше и следващата ми връзка, [...] манипулираше ме с чувство за вина, караше ме да правя неща, които не исках [...]. Не ми вярваше за сексуалното насилие в предишната ми връзка, беше ми казал, че си измислям, защото не съм искала да призная за другите мъже, с които съм спала преди него. Според него всички жени са се оправдавали с това, че са насилени, когато не искали да си признаят, че са имали други партньори.“ (ЮЦ, 26)

На въпроса какво смята за физическия тормоз, друга от интервюираните отговаря по особен начин:

„Смятам, че понякога този вид е за предпочитане пред психическия.“ (СЦ, 27).

Тя не е била принудена да прави секс и върху нея не е упражнено физическо насилие. Въпреки това обаче преживяното от нея може да се окачестви и като сексуално насилие – майка ѝ е осъществявала сексуални контакти пред нея, когато тя е била дете, което тя споделя с видимо, според интервюиращата, неудобство:

„Живеехме в една стая, мъничка и... тя си имаше връзки, на които аз бях свидетелка. И... опитах се да говоря за това след време, но... Все още не мога да говоря с нея... и... да. [...] Не, [партньорите на майката] не са се опитвали по никакъв начин [да имат сексуални контакти с респондентката]. Това е било притеснение на баба ми, на дядо ми и на леля ми. [...] Но не, не са ме закачали.“ (СЦ, 27)

Прави впечатление и че другите роднини на момичето, макар да са знаели за случващото се и да са се притеснявали, не са взели мерки, за да се прекратят тези практики – нито лично, нито с помощта на социалните служби или други специализирани организации – неправителствени организации, психолози и пр. Това може да се обясни с патриархалния стереотип, по силата на който проблемите трябва да си останат „в семейството“, вместо да стават достояние на „чужди хора“. Чак като пълнолетна, респондентката се опитва сама да се справи с травмата и успява да постигне напредък, по собствените си думи, „след доста терапии при психолог“.

Сексуален тормоз и страх от сексуално насилие в училище или на улицата

Една от интервюираните е преживяла сексуален тормоз от съученици в училище, в които е имало предимно момчета и момичетата са били малцинство:

„Много негативно се отразяваше това да сме момичета в такова мъжко училище. Имаше едно такова... много такива сексуални намеци, много закачки, дето... абе, граничат си с насилие, просто защото сме малцинство под някаква форма. [...] Имало е ситуации на опипване, минават покрай теб, пипат те по дупето, подръпват те и всякакви подобни неща, които дори и да ги изкоментираме в някакъв момент с учителите, повечето случаи няма реакция.“ (ЮЗ, 29)

Респондентката реагира на тормоза с агресия, което води до допълнителни проблеми, но на следващ етап и до известно разрешаване на ситуацията:

„Първата година имах много проблеми в училище, защото много се бунтувах [...], бях се сбила с един съученик и имаше комисия – дали ще ме гонят от училище, или не. Но пък там се разбунтуваха други съученички [...] от другите класове, защото всички сме подложени на едно и също, пък накрая нас ще ни гонят, като сме опитали да се защитим. [...] То затова се стигна до тия ескалирани ситуации на сбивания, защото то просто

трябваше да избие нанякъде, като не се предприемат никакви мерки.“ (ЮЗ, 29)

В крайна сметка учителките подкрепят момичетата в конфликта им с момчетата, което респондентката си обяснява с факта, че самите те са от женски пол. От друга страна, тревожното е, че макар да виждат всичко, те реагират чак след като нещата излязат от контрол:

Взеха страната на момичетата, което донякъде го свързвам с това, че в цялото училище всички бяха жени и само директорът беше мъж. Те малко или много виждат, стават свидетели, нали да, пасивно са реагирали, но накрая, като ескалираха нещата взеха страната на женската част на училището.“ (ЮЗ, 29)

Някои от **респондентките споделят редица случаи, в които са били по един или друг начин заплашени на улицата**. Една от тях (СИ, 23) споделя история от една вечер, когато мъж се е спрял до нейната компания от четири момичета в парк и е започнал да ги заплашва и вербално да ги напада. След като си тръгнал, се върнал обратно с нож, което е притеснило всички. Жената е реагирала, като се е свързала с брат си и се е опитала вербално да деескалира ситуацията. Отделно разказва, че на няколко пъти се е случвало да има мъже около нея и нейни приятелки, които да ги преследват, да се крият в храсти и дори да мастурбират пред тях. Всички тези случаи са ѝ повлияли на дълбоко ниво и тя се притеснява да не се сблъска с нещо подобно.

Друга от респондентките, млада жена от турски произход, през голяма част от интервюто споделя страховете си какво би могло да ѝ причинят непознати мъже на улицата. Разказва два случая – в единия непознат мъж в кола ѝ е поискал пари за бензин и тя се е усъмнила, във втория мъж я е преследвал от разстояние в парка. Тя директно свързва страховете си с факта, че е жена:

„Страх ме е, значи, много трудно е да си жена – и в малък град, и в голям град. Искаш да излизаш навън, примерно разходка в парка... [...] Аз трябва да съм предпазлива, ако тръгна, този човек е с кола, [...] тръгна да му подам два лева, може да ме дръпне в колата, може да има нещо в ръката, да ме упоява и да ме отвлича, мен от това нещо ме е страх.“ (СЦ, 30)

Смятайки, че „наистина човек трябва да мисли за най-лошото“, респондентката чертае дългосрочни проекции на последствията от евентуално насилие:

„И започнах да си мисля [...] ако бях минала оттам, той да излезе да ме нападне [...], ако ме беше изнасилил, ако се беше опитал с нещо да ме удари по главата... Ако бях се опитала аз, когато ме нападне, да се защитавам, да го убия. [...] Този човек отвсякъде ще ми съсипе живота, каквото съм изградила досега за 30 години. Всичко щеше да отиде на въздуха – можех да съм в затвора, може да съм в гроба. Най-малкото – щях да имам психически вреди от цялата работа.“ (СЦ, 30)

След преследването в парка респондентката споделя с майка си, чиято реакция може да се тълкува в смисъл, че обществените пространства не са подходящо място за една жена и е най-добре жената да си стои вкъщи:

„Прибрах се вкъщи и викам по телефона на мама – тъй и тъй... Тя – какво правиш там? Каква ти работата, търсиш си белята ли?“ (СЦ, 30)

Според респондентката основният страх на една жена е именно да не бъде нападната, което, от своя страна, ограничава свободата на жените:

„Мисля, че това са основните проблеми на жената – страх, че някой може да я нападне. Като попадне в такива ситуации, колкото и силна да е една жена, тя чувства, че физически, не може да се защитава – спрей да имаш, електрошок и това и онова, мисля, че в някои моменти няма как да помогне. Затова мисля, че някои трябва да се приберат, за да живеем ние свободно. По този начин ние, жените, не можем да живеем спокойно. Не може да ходим, където искаме, защото ние трябва да се съобразяваме и това е ограничение на свободата и притеснение, че ако някой те нападне, ще ти съсипе живота.“ (СЦ, 30)

И ако може да се предположи, че при тази жена акцентирането върху опасностите е възможно да се дължи и на възпитанието, което е получила, културни характеристики и на характера ѝ, друга от интервюираните обръща внимание върху **коренно различния начин, по който жените и мъжете преживяват сигурността на улицата**, респективно липсата ѝ:

„Аз примерно наскоро водих един такъв разговор с едно момче по повод това, че сега [...] живеем в [град, квартал]. Там все пак се води по-рискова зона, контингентът е по-специфичен, предимно мъже се разхождат на групички и пр. Аз изкоментирах това, че ако ми се наложи нещо да изляза след 20:00-21:00 ч., винаги взимам едно от кучетата с мене. Никога не излизам сама. И за него това беше много странно. Той ми даваше пример как 00:00-01:00 ч. през нощта през [квартал], там до [ромско гето] той пак си излиза сам и дреме му. (ЮЗ, 29)

Според нея чувството за несигурност на жените има обективни причини, и те се коренят в широко разпространения тормоз, който голяма част от тях преживяват още от деца:

„Сега, каквото и да си говорим, [...] не познавам момиче, което да не се е почувствало, да не изпита едно вътрешно притеснение и тревога, когато е сама на улицата и се разминава с група мъже. Ако ще да са бели, ако ще да са черни, кафяви, няма никакво значение, винаги има една тревога. Дори съм била на 14-15 г., минавайки покрай строеж, са ми подсвиркували.

Всички ей тия неща, които са ежедневие на жените, мъжете никога не си дават сметка за тях, никога не са ги живели. И за него [познат мъж] беше голяма изненада, че това не се случва само с мен, а се случва с още стотици момичета, с които съм го коментирала, че се появява една такава тревога, когато си сама момиче на улицата и се разминаваш с група момчета, мъже или каквото и да е. Особено ако те загледат и подсвиркват, [...] вътрешно съвсем така ти ескалира тревожността. Те просто не са били от тая страна.“ (ЮЗ, 29)

Една от интервюираните изразява мнението, че сигурността на открити обществени места в наши дни се е влошила в сравнение с младостта ѝ:

„Пеш сме ходили до центъра, пеш сме се прибирали посред нощите. Това сега дори не мога да си го представя да се прибирам пеш от Центъра докъдето и да било. Времената бяха други и бяха спокойни.“ (ЮЦ, 40)

Насилствени бракове

Принудителните бракове са специфична форма на насилие върху жените. **В България е разпространена представата, че те са характерни само за етническите малцинства, но двата описани случая в интервютата са от българка и етническата туркиня.** И всъщност туркинята е тази, която не се е подчинила.

В случая с българката принудително омъжената е била майка ѝ. Този факт остава дълбоки следи върху идентичността на респондентката, особено в съчетание със студеното отношение на майка ѝ към нея, в резултат от което и до ден днешен страда, че е била „нежелано дете“:

„Когато съм се родила, баща ми е бил на двадесет и седем, майка ми на седемнадесет. Винаги съм си смятала, че са се оженили по любов, но скоро разбрах, че са сгодили майка ми по старите традиции, била е принудена. [...] Преди да се омъжи, майка ми е имала някаква връзка, която е трябвало да приключи, защото я сгодяват за баща ми. Не се е омъжила по любов. Аз съм едно почти нежелано дете. Не съм създадена в атмосфера на любов. [...] Общо взето, всичките ѝ приятелки завиждаха на майка ми за този мъж, но тя никога не беше доволна и благодарна, никога не използва думите „обичам те“ и „благодаря“, а това са свещени думи. [...] Постоянно ни казваше, че за нищо на ставаме.“ (ЮИ, 54)

На други места в интервюто тя споменава, че липсата на майчина любов има връзка с неуспешния ѝ личен живот.

В случая с респондентката от турски произход, самата тя е, която родителите ѝ са искали да омъжат принудително. Избраният от тях мъж също се включва в тормоза и натиска върху нея, не зачитайки правото ѝ на личен избор:

„Този, който родителите ми избраха, започна да идва, като му дадат картбланш, естествено. Станах нещо като привлекателна жертва, тоест аз колкото повече се дърпах, този господин, за когото родителите ми искаха да ме дадат, ставаше по-нахален и по-агресивен. [...] Той казваше: „Ти ще си моя, ти ще се ожениш за мен.“ Аз казах, че няма как да се случи. „Майка ти и баща ти щом са съгласни, ти нямаш да казваш.“ Аз казах, че достатъчно съм слушала майка си и баща си през годините, преклонявала и преглъщала, защото съм била зависима от тях. Дойде моментът, в който аз вече не съм зависима от тях, няма да допусна това нещо да продължава, аз ще отстоявам моя си избор.“ (СИ, 48)

Същевременно респондентката има приятел, връзката с когото иска да запази, въпреки че родителите ѝ не го одобряват. Затова тя избягва от вкъщи и сключва брак пряко волята им, което води до още повече агресия и отхвърляне от тяхна страна:

„Така пристанах и се ожених. Така започнаха и по-големите трагедии... Дойдоха, първата реакция беше първосигнално да ме набият, после да ме питат защо. Аз им казах, че аз съм им казвала, че този избор е мой, ще си отстоявам избора, този човек искам за цял живот, а не онзи, който те са избрали. „Да, тогава ще се отречем от тебе.“ Викам, това е ваше право. Каквото искате, както искате. Но аз няма да се върна, дори да е грешен този избор, той е мой, аз си ги отстоявам. Аз си държа на него, аз ще си остана с него. Знаеш как – агресията, клетви и прочие, прочие.“ (СИ, 48)

Въпреки че отстоява избора си, респондентката е много наранена от липсата на родителите и роднините си на сватбата:

„Моите родители не дойдоха на сватба, никой нямаше от моята рода, нито една роднина. Само моите приятели присъстваха на моята сватба, дори брат ми го нямаше. В ритуалната зала, когато трябваше да се обърнем към родителите си, на тяхно място бяха застанали едни мои приятели. [...] Не мога да ти опиша какво изпитах в този момент, че в този ми ден, най-ценният ми ден, тях ги няма.“ (СИ, 48)

Родителите подобряват отношенията с дъщеря си чак след като тя ражда дете, като частично успяват да приемат и мъжа ѝ.

В заключение

В заключение, **насилието в различните му форми се очертава като основен проблем в интервютата. Немалка част от респондентките са били подлагани на физическо насилие като деца.** Някои от тях смятат, че това е правилен възпитателен метод и съответно го прилагат и върху собствените си деца, ако имат такива. Други са критични към този „възпитателен метод“ и гледат децата си без физическо насилие. Единици от интервюираните споделят, че не са бити в детска възраст, а са прилагали физическо насилие върху детето си, но те изпитват дълбока вина и съжаление, че не са успявали да се овладеят. Макар и също единици, има и респондентки, които са прилагали насилие и към други хора, например към съученици и роднини. Като специфична форма на насилие се открояват насилствените бракове.

В интервютата се споменават и случаи на насилие от страна на бивши съпрузи или партньори (при една от нехетеросексуалните респондентки става въпрос и за бивша партньорка) – емоционално, физическо, икономическо, в един случай и сексуално. Възможно е и някои от настоящите партньори на респондентките да ги подлагат на насилие, но те да се страхуват да споделят. Само една от жените споменава за такъв проблем, и то извън официалната част на интервюто. Сред разказаните истории има и такива за други жени, които са били обект на насилие от страна на мъже – съпруг, годеник, син. Що се отнася до сексуалния тормоз, част от жените са преживявали такъв и на училище, и работното място. **Особено силен е обаче страхът от насилие от страна на непознати на улицата, въпреки че по-голяма е вероятността то да се извърши от страна на близки хора.**

Расизъм, сегрегация и дискриминация

06

Отношение на неромските жени към ромите.....	59
Частен случай: Българка, оказала се етническо малцинство.....	62
Гледните точки на жените от дискриминирани малцинства.....	62
Други дискриминационни признаци.....	67

В България съществуват както сегрегирани квартали (гета), така и висок праг на поносимост към различни прояви на расизъм и дискриминация. Европейската комисия например обръща внимание и изпраща уведомително писмо на страната ни¹¹ по повод на това, че тя не е транспонирала част от европейското законодателство в областта на расизма, както и че той не се разглежда като утежняващо вината обстоятелство при извършването на престъпления. През август 2022 г. Министерството на правосъдието предложи изменения в Наказателния кодекс, с които да се разшири кръгът на престъпленията по ксенофобски и расистки подбуди, в резултат на което да се прекрати наказателната процедура на Европейската комисия срещу България заради липсата на ефективна защита срещу расизма в законодателството ни. През октомври същата година законопроектът беше внесен в Народното събрание¹², а на 9 ноември депутатите го гласуваха на първо четене. Към приключването на настоящия доклад законопроектът не е приет на второ четене.

В част от интервютата, проведени в рамките на проекта, се забелязва расистко и/или дискриминационно отношение единствено към ромите. Респондентките с ромски, турски и помашки произход, както и нехетеросексуалните жени, от своя страна, разказват за дискриминационно отношение спрямо себе си и етническата си общност. Случаи на дискриминация по отношение здравословното състояние или уврежданията също се споделят.

Случаите, в които интервюираните рефлектират върху собствените си расистки стереотипи, са по-скоро изключение:

„Тя ни беше донесла една черна кукла. Негър кукла. Това беше моят първи сблъсък с проява на расизъм. Никак не го обичахме черното бебе. То все беше наказано, за разлика от другите кукли.“ (СЦ, 44)

Отношение на неромските жени към ромите

Всекидневният расизъм и етническа дискриминация в България дотолкова се идентифицират с ромите, че за тях още от времето на социализма се казва „малцинствата“, въпреки че в България има и други традиционни етнически малцинства. **Интересно е, че дори жена, която е с турски етнически произход и се отнася критично към нагласите, с които е отраснала, нарича ромите „малцинствата“, сякаш тя самата не е представителка на малцинствена група:**

„В училище, може би до 7 клас, всичките бяхме от една етническа принадлежност освен малцинствата. Към тях е имало дискриминация, може би е имало към тях. Но тогава бях малка нямаше как да го осъзная, може би. Не е било към мене, а е било към тях. Може би, ако беше към мен, щях да го усетя.“ (СЦ, 30)

¹¹ Източник: Официален сайт на Европейската комисия. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/bg/inf_21_441

¹² Общ законопроект за изменение и допълнение на Наказателния кодекс от 9.11.2022 г. Източник: <https://parliament.bg/bg/bills/ID/164480>

По същия начин, респондентка от турски произход възприема стереотипна представа за ромите като за единно цяло, членовете на които притежават едни и същи характеристики, които ги отличават от „нас”, останалите. Може да се предположи, че жената, която впрочем работи в детска градина, с думите си неявно оправдава физическото насилие върху ромски деца:

„Работех с деца от ромски произход. Те дечицата, горките, са свикнали с боя. За тях боят беше ежедневие. Децата бяха много беднички. Това, което искам да ти кажа, е, че те растяха в такава агресивна среда. Постоянно ги биеха, приемаха боя за нещо нормално. Бедната среда на тези хора, боя приемат за нещо нормално, докато ние не го приемаме за нормално.” (СИ, 48)

Мигрантският произход и кризисната ситуация, в която се намира страната по произход, също не са гаранция за емпатия по отношение на ромите. Респондентка от Украйна, която доброволства в център за помощ на украински бежанци, за кратко прекъсва интервюто, за да отговори на съобщение, което е получила, след което преразказва съдържанието му без собствена оценка:

„Жена, която предлага помощ, се притеснява да не попадне на някакви цигани. Да не даваме на някакви хора, които нямат нужда.”

Освен че на ромите се гледа като на хора, които „нямат нужда”, някои от интервюираните жени споделят широко разпространеното убеждение, че те се ползват с привилегии. Обсъждайки трудностите си в достъпа до права в качеството си на майка, една от тях отбелязва:

„Друго, което забелязвам, е, че за едни може, за други не може. Малцинствата са една идея по-информирани, а не знам как и защо. Аз лично няма откъде да си набавя тази информация.” (ЮИ, 25)

Сегрегационната нагласа на друга от респондентките се изразява в задоволство, че ромите не са особено активни в града, за да не „причиняват щети”, и едновременно с това те биват упреквани, че не са интегрирани и не се виждат на работни места в този град:

„Виждам, че [ромите] не причиняват щети на самия град. [Смее се.] Имам приятелка, която живее до циганската махала, от която знам, че по никакъв начин не са интегрирани, никаква работа или дейности в града, не съм виждала да заемат длъжности в магазини, кафенета или някъде другаде.” (СИ, 28)

Една от интервюираните приписва на ромите негативни характеристики като например промискуитет, в какъвто упреква самата себе си, поради което смята, че е „като от ромската махала”:

„Моите деца са от двама различни мъже. Имаше период, в който си мислех, че съм малко като от ромската махала, но после реших, че въобще не мога да го мисля това и... както е дошло.” (ЮЗ, 36)

Дори тогава, когато роми са допринесли за спасяването на човешки живот, те продължават да се възприемат като „цигани”. Една от интервюираните жени разказва как като бебе е спасена чрез преливане на „циганска” кръв:

„На осем месеца са ми казвали, че съм приета в болница с бронхопневмония и съответно не са давали [шанс за живот], казали са на майка ми, че до сутринта най-вероятно няма да оживея. [...] Оживяла съм, сменили са ми кръвта, както казва тя, най-вероятно циганска са ми прелели.” (ЮЦ, 40)

Разказът на респондентка от турски произход пък разкрива как при извършването на убийства на жени етническият произход на извършителя има ключово значение за възприятието ѝ, макар статистически подобни престъпления да не се извършват преобладаващо от роми и чужденци:

„Случката се случва в един часа на обяд, излиза жената да тича [...] Излиза някакъв от малцинството, напада я, изнасилва я, убива я. [...] Аз това нещо го запомних и ме е страх [...] Чета в една фейсбук група новините в [град], и една моя колежка я знае, била омъжена за мексиканец, не е бил добре май с главата, домашен скандал, домашно насилие, убива я, реже ѝ крайниците на колко парчета.” (СЦ, 30)

Понякога обаче непоносимостта между българи и роми действително води до физическо насилие, което може да доведе и до летален изход. Една от интервюираните разказва такъв случай, който се е отразил върху живота ѝ, макар да не е пряко пострадала от междуетническото насилие:

„Помня един тежък случай в [град]. Имах връзка, за която той не беше сигурен, че е правилна. Бяхме на 27 години. Точно тогава нашият съсед се сгоди. В циганската махала го бяха хванали и заколили. Беше много тежко. Между ромската и българската общност имаше непрестанна борба. [...] Тогава моят младеж имаше рожден ден. Аз обявявам на майка ми и баща ми, че отивам на рожден ден и няма да спя вкъщи, беше ме страх да се прибирам по нощите. Баща ми каза „Не, ти ще се върнеш! Ако той е истински мъж, ще те изпрати”. Отговорих му, че точно това се е случило с Х. – истинският мъж изпратил дамата и го заколили. И му казах, че няма да се върна. Аз отстоявам своето право. На другия ден се връщам, баща ми ми удари един шамар, каза, че съм к**ва. Дори тръгна да ме бие и ме удряше по дупето. Аз онемях и освирепях. В този преломен момент взех решението да пътувам. Разбрах, че просто не мога да оцелея там.” (ЮИ, 55)

Частен случай: Българка, оказала се етническо малцинство

Само една от интервюираните етнически българки разказва за случай, в който се е оказала етническо малцинство в България. Респондентката е следвала специалност „Приложна лингвистика с руски и турски език“. Всички в курса освен нея са етнически турци. Една от преподавателките ѝ не може да разбере защо жената е записала тази специалност:

„Имаше една преподавателка по турски, тя вече не преподава: „А как може една българка да учи турски език?“ Аз мога да си го позволя, в смисъл такъв, езикът е богатство. Няма значение какъв език е, аз даже и арабски искам да уча, японски искам да уча.“

Случаят показва как етническото разделение у нас е стигнало и до университетските специалности – има такива, в които се записват само етнически турци, например. Това, от своя страна, е знак за преобладаващата липса на интерес от страна на мнозинството в България да се запознае с културите и езиците на собствените си малцинства.

Гледните точки на жените от дискриминирани малцинства

Нуждите и проблемите на жените с малцинствен произход в България се разглеждат и в други раздели, в които става въпрос за ролята на средата, за образованието, за проблемите между мъжете и жените и пр. Тук се хвърля светлина конкретно върху проблемите им с расизма, дискриминацията и сегрегацията.

Ромските жени

Един от индикаторите, с помощта на които може да се улови дискриминационно отношение в интервюта, беше въпросът към интервюираните как би се развил животът им, ако не принадлежаха към съответната група. Една от респондентките ромки отбелязва колко много повече възможности за професионална реализация имат етническите българи в сравнение с ромите:

„По принцип при тях [българите] е малко по-лесно, защото са от български произход и наистина врати са им отворени навсякъде. Особено в [град] дискриминацията е много голяма и ако си ром, може да работиш само в обувните фирми, никъде другаде. А докато при тях е по-лесно, ако не им хареса едната работа, тръгват на другата. И да не могат да го направят, имат търпението да ги научат. Докато при нас не е така, ако не можеш да работиш за това, за което са те взели, просто ти отварят вратата и изхвърчат навън, и приключват с теб.“ (ЮЗ, 35)

Освен че отбелязва трудовата дискриминация, според респондентката животът на етническите българи е по-лек и свободен, което тя изразява с предположението, че ако не беше ромка, в живота ѝ щеше да има „повече купони“. Други от ромските жени се изказват в същия дух:

„Можеше да се променят доста неща [ако не беше ромка]. Да имаш свобода [...] Да бъдеш самостоятелен, ти да си решаващ, каквото искаш да правиш: ти да се жениш, когато искаш, ти да работиш, когато искаш, ти да ходиш където искаш.“ (ЮИ, 25)

На въпроса на интервюиращата кое ѝ пречи да върши тези неща, жената отговаря:

„По принцип произходът, произходът го налага.“ (ЮИ, 25)

Тук се вижда, че **ограниченията в живота на ромските жени се дължат не само на дискриминацията и сегрегацията, на която са подложени, а и на спецификите на ромската култура, която в резултат от сегрегацията остава затворена и консервативна, което ограничава най-вече жените.** Затова някои от интервюираните ромки полагат усилия да измъкнат наследниците си от гетоизираната среда:

„Опитвам се да я насоча [дъщерята] и да ѝ кажа, че това, което е тук в гетото, не е окей. А не искам да е част от тях, [...] от техните традиции, от техните обичаи, защото при нас е присъщо едно и също за жената, което аз не го одобрявам и не го приемам. А [...] тук в махалата жената е взета като бяла техника“ (ЮЗ, 35)

„Имах мечта да изкореня децата си от това гето, въпреки че го обичам. Аз там [...] съм остаряла, но исках децата да навлязат в друга среда, за да имат внуците по-друго бъдеще, защото какъвто и да си, когато кажеш, че си от квартал „Х.“, веднага ти пада авторитетът с 90% надолу.“ (ЮИ, 56)

Въпреки преобладаващо негативното отношение към ромите обаче, като цяло интервюираните ромски жени не изразяват съжаление, че са се родили с тази етническа принадлежност, а една от тях дори заявява, че се гордее:

„Не знам, но за мен няма роми, турци или българи, важно е душата на човек каква е. Може би пак да би бил същият [животът, ако не беше ромка], не си представям, аз се гордея, че съм ромка.“ (СЗ, 30)

Една от респондентките споделя обнадеждаващ опит, че усилията на самите ромски жени да преодолеят дискриминационното отношение и да бъдат приети могат и да се увенчаят с успех, въпреки че това е трудно да се постигне и отнема дълго време:

„В началото имаше детето много проблеми [в училище]. Много я подигравах българските деца, момичета. Тя си идваше разплакана всеки ден, със сълзи на очи: „Бабо, ще напусна [...]“ Подигравах я – „ама ти имаш

дете”, „бебето накърми ли го”, нали знаеш, че ни подиграват, че малки се женим [...]. „Слушай, викам, мойто момиче, няма да се предадеш, бъди смела. Аз ако не съм била, ти бъди, докажи, че ти не си нещо по-различно от тях. Те ще ти бъдат най-големите приятелки, тези, които се карат с тебе и те дразнят, те най-много ще те заобичат. Дай им шанс да те опознаят [...] ако си българка, може би ще им трябва един месец [...], но при нас, ромите – години, за да разберат, че ние сме като тях”. И сега наистина тя също е много щастлива и се радва, и се гордее: „Бабке, ако не беше ти да ми дадеш малко кураж, аз нямаше да стигна дотук.” (ЮИ, 56)

Според респондентката десегрегацията от най-ранна възраст е решаващото условие за преодоляването на негативните стереотипи:

„Докато не започнат роми, турци, каквито да са там, заедно да учат от мънички, още в яслата, от градината да бъдат заедно, никога няма да има обич и разбирателство. [...] Това е първата грешка, с която се започва в нашата държава – делбата между роми, българи и т.н. Всичко, всяко начало започва от най-малките, за да се стигне до най-големите.” (ЮИ, 56)

Турските и помашките жени

Две от интервюираните жени са със смесен етнически произход – турски и помашки. И двете отказват аудиозапис на разговора, поради което интервюиращата си води бележки, въпреки че самата тя е от турски произход. Този факт е от значение, тъй като свидетелства за уязвимостта и ниската степен на доверие към обществото на тези жени. За съжаление, в изследването не са попаднали жени, които са само с помашки произход. Така че не могат да се правят хипотези дали помашките жени се чувстват по-дискриминирани от турските, или смесеният произход е допълнителен дискриминиращ фактор, или пък отказът на двете се дължи на случайни фактори, например се познават и решението на едната е повлияло на другата.

Повечето респондентки от тази група споделят за преживяна дискриминация в училище и/или в университета заради етническия произход и турските им имена. Тя бива както от страна на учителите и преподавателите, така и на съучениците или съкурсниците. В някои от споделените случаи тази дискриминация е свързана и с несправедливо оценяване:

„По-скоро от страна на учителите [е имало дискриминация], по-малко от страна на съучениците, [може] вътрешно [...] да са я таяли, но явно не са показвали. По-скоро ги беше яд заради факта, че понеже знаем, че имаме потенциала да бъдем дискриминирани, ние учим повече, ние се трудим повече. За да постигнеш дадено ниво, ти трябва да се мъчиш повече от тях поне 4-5 [пъти].” (СЦ, 30)

Особено силна е дискриминацията към хората с турски имена в периода на т.н.

Възродителен процес:

„В училище съм се опитвала да бъда изрядна, но тогава, за съжаление, нас ни дискриминираха [...] Имената ни понеже бяха турски имена, естествено, ние бяхме обект на подигравки от страна на учителите, от страна на част от съучениците. [...] Започнахме отново училище [след като семейството не е депортирано по време на т.нар. Възродителен процес]. За подигравките няма да ти говоря – мъчни времена бяха. Ние бяхме, как да ти кажа... като те тъпчат и подиграват, започваш да свикваш.” (СИ, 48)

Дискриминационно отношение се наблюдава и в по-скорошни времена – не само в училище, а и в университета, и то от страна както на преподаватели, така и на състуденти:

„В университета имахме изпит по един предмет. Трябваше да представим презентация четири момичета. Успешно представихме. Аз бях забравила студентската книжка, тя [преподавателката] ме помоли да отида да си я взема. Взех си я и се върнах. Само като видях откъде съм, ме попита: „Оу, (името ми), си била, значи, от [град]? Ако знаех, нямаше да ви пиша шестица на групата, но вече съм поставила тази бележка. [...] Един път трябваше да изиграем нещо като пиеса за един изпит. И аз бях свидетел, който трябва да реве и драматизира. Колежката ми каза, че съм се справила отлично, личало ми, че съм от турски произход.” (ЮЦ, 27)

Една от жените описва интересен случай на дискриминационно отношение от страна на съученик, който също е етнически турчин. Разказът ѝ нагледно описва механизма, по който, в опита си да се интегрират и да се впишат, някои представители на малцинства придобиват стереотипите на мнозинството към не толкова „вписаните”:

„Когато се преместих от село (учих до седми клас там), в гимназията съучениците ми направиха забележка, че понякога изпускам турски думи в разговорите. От учителите не съм видяла такова отношение, но специално едно момче, също турчин, той ми правеше забележки и ми се присмиваше на акцента.” (ЮЦ, 27)

Жената забелязва и негативно отношение заради името си от страна на служители на администрацията:

„В студентските общежития като ми видяха името, правеха гримаса. В различните администрации се усещаше рязкото и хладно отношение.” (ЮЦ, 27)

Една от интервюираните е преживяла лично т.нар. Възродителен процес и за-

това разказът ѝ заслужава специално внимание. Спомените ѝ за този период са толкова травматични, че тя плаче, докато разказва за него. Родителите ѝ до последния момент са отказвали да повярват, че може да им се наложи да се изселят:

„Ние не бяхме подготвени за такова нещо, моите родители, разбирайки, денонощно съм ги чувала да си го говорят, да не осъзнават това, което се случва [...]. Имат две деца, жилище имат, всяко едно нещо със скатаване, с много труд са събирали.“ (СИ, 48)

Когато получили заповед, че трябва да се изселят в рамките на 24 часа, родителите помолили съседни и приятели да вземат вещите им, които те не могат да отнесат със себе си, на съхранение, или пък да ги продадат.

„Тогавя бяхме шокирани от това, което видяхме с брат ми [...], защото хората идваха в дома ти, грабежа кой каквото можеше и някои си плащаха, някои не. Всичкото кътане на майка ми – останахме само на един мокет [...]. Седнахме четиримата на голия мокет, два дъшека ни останаха, защото можехме да си позволим да ги вземем в колата, и два юргана. Аз няма да забравя, опитвах се да вкарам тетрадки и такива неща някъде между багажите, защото бяхме предупредени, че не можем да носим нещо повече, а брат ми си пъхаше количките, имаше едни метални колички.“ (СИ, 48)

В последния момент обаче заповедта за изселване била отменена. Родителите на респондентката помолили хората, на които са дали вещите си, да им ги върнат, за да не стоят в празно жилище. Това обаче не се случило:

„Някои от нашите приятели, на които моите родители имаха много голямо доверие [...], бяха много разочаровани, че не заминахме – нещата, които взеха, [трябваше] да ни ги върнат. Едва успяхме да не заминем, ако може да ни върнат кой леглото, кой секцията, елементарни неща. Знаеш ли какво стана? Никой нищо не ни върна.“

От разказа не става ясно какъв е бил етническият произход на близките на семейството, които не са върнали вещите. И все пак историята е показателна за това, как дискриминацията, кулминирала в етническо прочистване, води до ерозиране и на междучовешките отношения.

Отношение към мигрантките

Жените с мигрантски произход, участвали в изследването, не споделиха случаи за враждебно дискриминационно отношение към себе си. Но трябва да се има предвид и техният профил – трите са от християнски страни, нито една не е бежанка, само една от тях е с различен цвят на кожата. В тази връзка, респондентката от Армения дава своеобразен отговор на положителното отношение към сънародниците си в България, на което е била свидетел – хората са по-склонни да

приемат това, което е по-близо до тях:

„Понеже българите познават историята на Армения, когато чуят, че сме арменци, казват, че историите ни си приличат. Страдащи народи.” (ЮИ, 49)

В България има редица случаи на расистко отношение към африканци, но интервюираната жена от Ангола споделя, че с дъщеря ѝ преживяват по-скоро добродушна дискриминация, тоест прекомерно внимание върху различието им, стигащо до незачитане на личното пространство и съответно, негативни емоции:

„Много ми беше мъчно и гадно – като дъщеря ми започна да говори, първата ѝ дума, когато върви, беше „не пипай”, [...] защото е много къдрушка. Има много деца и жени с къдрава коса, но много хора искат да я пипнат. И тя постоянно – „не пипай, не харесвам”. Тя не вижда разликата, тя е българка, живее тук, учи тук [...] Като ходим в парка [...], понякога ни спират: „Може ли снимка?” И аз казвам: „Ама защо искаш снимка?” „Защото много красива”. „Да, благодаря за „красива”, но защо искаш снимка?” [...] „Защото си тъмна, защото си такава...” И аз казвам: „Приятно ли ще ти е, ако ти си в моята държава и аз ти кажа – дай да направим една снимка с теб, защото ти си бяла? И тя казва – „не, не ми е приятно”. И аз казвам – „да, и на мен не ми е приятно.” (СИ, 36)

Други дискриминационни признаци

Увреждания и тежки заболявания

Една от респондентките е с множество заболявания и частична слепота. Тя споделя, че съучениците ѝ са ѝ се подигравали заради това и чак в 11 клас е получила подкрепа от тях (СЦ, 27). Друга, която след заболяване в детството остава в инвалидна количка, споделя по-скоро положителен опит:

„На инвалидна количка [съм], въпреки това съм имала късмета да имам своята среда, да не раста в изолация от другите деца. Винаги съм била приета, имала съм приятели. Ходила съм до училище до последно, после в университет, така че не съм [...] почувствала сегрегация от обществото до момента.” (СИ, 44)

Макар да си дава сметка, че хората с увреждания срещат редица проблеми, респондентката демонстрира позитивна нагласа към себе си и собствения си живот:

„Аз съм реалист, говоря специално за моя случай – въпреки че съм в инвалидна количка, господ ми е дал красива външност, да умея да комуникирам с хората.” (СИ, 44)

Дори когато е пострадала от престъпление, тя интерпретира това като събитието, дало тласък на професионалната ѝ кариера:

„Всичко започна от това, че ми откраднаха инвалидната количка на моя рожден ден. Аз се обърнах към едно НПО, за да ми помогнат. Тогава беше по-трудно намирането на инвалидни колички, не като сега. Тази въпросната организация ми даде количка и каза, че подготвят конкурс [по красотата] за дами с различни възможности [...]” (СИ, 44)

Жената печели конкурса, след което се посвещава на подкрепата на хора с увреждания, а това, от своя страна, ѝ дава допълнителни биографични шансове.

Няколко от интервюираните имат деца с увреждания или със сериозни заболявания. **Повечето от тях срещат сериозни проблеми – с интеграцията, с лечението на децата, с приемането им като майки на болни деца.**

В един от случаите респондентката е майка на дете с тежка сърдечна малформация, което минава през множество операции, за да оцелее. В този период тя е студентка и заради състоянието на детето си пропуска да се яви на изпит на редовната сесия, а отива на поправителната. Въпреки че изпитващата преподавателка е жена, тя не проявява разбиране към факта, че болестта на едно дете може да е за майка му приоритет пред изпита:

„И така, тя ми вика: „Добре, защо не сте се явили, колежке?” [...] „бях възпрепятствана, детето ми беше болно, нямаше как да дойда”. „Е, болно, колко пък да е болно?” Ами, викам – „достатъчно болно”. Нали, нямаше смисъл да обяснявам, че наистина детето ми беше с опасност за живота, не е да го извадиш или грипно състояние, в което да кажеш „хайде, температурка, тя ще мине.” (СИ, 38)

Друга от интервюираните се сблъсква с корупцията в здравната система, която се явява пречка пред операцията на детето ѝ, която трябва да се извърши възможно най-скоро, за да има ефект. Тя не дава подкуп, но използва служебното положение на себе си и съпруга си, за да респектира лекарите и операцията да се извърши безплатно:

„А ние няхаме време. Тогава се чакаше за операции, искаха се пари, искаха се подкупи. Септември разбрахме, ноември вече отидохме в София. Дотогава бях изчела всичко [форуми в интернет]. [...] За да разбере, че в България трябва да чакам поне 3-4 години и да плащам на някакви лекари, за да ме включат в някакви списъци. Накрая направихме операция, без да даваме никакви пари. Отидохме и казахме – Ние сме тези и тези хора. [...] Нашето дете подходящо ли е? „Ми не знаем”. „Ами като не знаете и ние не знаем, правете операцията.” Ама имало рискове. Питаме: „Има ли надежда?” „Да, има надежда”. Тогава правете операцията.” (СЦ, 44)

Една от респондентките, която има дете с церебрална парализа и работи с родители на деца с увреждания, има поглед върху повече майки на такива деца. Тя споменава за недопускане на децата с увреждания в училище:

„Ходихме по училищата да говорим с педагозите, че евентуално може да допускат в училищата деца с увреждания.“ (СИ, 62)

Интервюираната обръща внимание върху много сериозен проблем, който се диагностицира и в изследване на потребностите от палиативни грижи за деца в България на фондация „Ида“ от 2019 г.¹³ Става въпрос за **честия разпад на семействата, в които има тежко болни деца, и за стигмата върху майките, които са смятани за виновни, че са родили болно дете**, което съответно се отразява много тежко върху тяхното психическо здраве:

„Тя [майката] е подложена на нападите на близки роднини, включително на съпруга си. Тя е виновна, че в семейството има дефицит. Много малко [са приемащите] семейства, ние работим с 65 семейства. Десет от тях приемат и работят [...] само десет. Трудно е приемането, някои цял живот не приемат, което е в ущърб на детето. [...] Последният разговор много ме потресе – едно от децата, майката прави опит за самоубийство, сега настръхва ми кожата.“ (СИ, 62)

Според респондентката причината за този отчаян акт се крие в социализацията на жените, свързана с твърде високи очаквания към тях:

„Ние не се самообвиняваме, че не сме ѝ помогнали. Това ми идва в повече – една жена може би е оставена сама на себе си, с цялата отговорност. И това, по дяволите, трябва да се промени. Не може да имаш толкова очаквания от една жена. Генезисът някъде по пътя. Като отглеждаме момичета, това е един процес, обръщане на това възприемане, на възприятията, на очакванията. Защо имаме толкова много очаквания от жените?“ (СИ, 62)

Друга от интервюираните има положителен опит с реакцията на семейството ѝ към проблема на детето ѝ, но си дава сметка, че в много други случаи това не е така:

„Всички се справихме, защото много мъже си тръгват, когато разберат, че детето им има проблем. Много родители отказват да приемат, че внучето им има проблем.“ (СЦ, 44)

Твърде високите очаквания към жените са свързани, от своя страна, със спецификата на българското общество, в което липсва приемане:

¹³ „За повече живот към дните. Резултати от пилотно проучване по проект Mapping pediatric palliative care needs in Bulgaria“, подкрепен от Telus International Community Board. София, 2019 г. Фондация „Ида“.

„То нищо не се случва – случва се ама много малко. Не, моят живот няма да ми стигне да видя приемането, защото ние имаме проблем с приемането. [...] Едни индивидуалисти, чакаме нещо да ни се случва. Това е лирично отклонение. В този смисъл, пак беше за интеграцията.“ (СИ, 62)

Това, от своя страна, води до противопоставяне, език на омразата и липса на социална интеграция:

„Няма разбиране за различните в обществото, пак казвам. [...] Защото езикът на омразата е такъв – противопоставяме децата с увреждания, пенсионери, учители. Защо бе, хора, ние сме общество, свързани и зависими един от друг.“ (СИ, 62)

Проведените интервюта разкриват и дефицита на социална подкрепа в областта на ранното детско развитие. Две от респондентките не забелязват навреме, че детето им е с увреждане. Повече от десет години след това едната от тях продължава да изпитва вина и плаче, когато разказва:

„Болезненият ми урок като майка е negliжирането на голямата ми дъщеря, за която две години не разбрахме, че е глуха. Две години! Щото работа, щото друго. [...] Чисто глуха! Не, можех, но просто не съм стояла с нея. И това ме прекърши и преобърна, за да стана един спокоен човек с едни много по-земни цели.“ (СЦ, 44)

И докато тази жена е осъзнала състоянието на детето си, постъпила е отговорно и е променила както начина си на живот, така и себе си, друга от респондентките отказва да приеме сериозно, че синът ѝ, който междувременно вече е във възрастта на пубертета, има проблем в развитието си, на които следва да се обърне професионално внимание. Вместо това тя смята, че синът ѝ ще „израсте“ проблема, и се отнася отхвърлящо към поведението и характера му, наричайки го „дразнешо кротичък“ и изразявайки успокоение, че е „жив и здрав“, въпреки че не е точно здрав:

„В началото имахме някакъв проблем, не му се явяваха ядра на вкостяване докъм две годинки, трябваше да не се изправя. Оттам, предполагам, му се забави малко говорът. Впоследствие и самото развитие, то е свързано опорно-двигателна с речева и... в смисъл, всичко е навързано при децата. До ден днешен му е трудно да се изразява. Просто някак си върви като леко забавено в развитието, предполагам, че си имаме някакъв проблем, който много трудно ще израстем, но за мен е важно децата да са живи и здрави. В смисъл, много по-страшни случаи, нали, страхотни нещастия. Това, че е жив и здрав, дори да не е най-умното дете или да го мързи, не е някакъв проблем. Просто е страшно добър.“ (ЮЦ, 40)

ЛБТ жените

Само една от интервюираните хетеросексуални жени споменава ЛГБТ хората, и то с позитивен тон. Това обаче не означава, че всички останали нямат проблем с тях, а само, че не казват нищо по темата:

„Да, и при нас имаше хора които, такива... гейове, лесбийки и т.н. Не е имало никакъв проблем, не сме съдили никой.“ (ЮЗ, 36)

Три от респондентките се разкриват пред интервюиращите като нехетеросексуални¹⁴. Две от тях са отказали аудиозапис по време на интервюто. В единия от тези случаи интервюиращата се е стараела да записва дословно, в другия е пре-разказвала думите на жената в трето лице. Отказът от запис е знак за това, че респондентките се чувстват уязвими, още повече, че една от жените е казала на интервюиращата, че не иска запис, защото се страхува някой да не разпознае гласа ѝ. Освен нехетеросексуална, една от тях е също и със смесен турско-помашки произход, което я прави допълнително дискриминирана.

Две от жените споделят за проблеми с приемането на себе си. Една от тях дори интерпретира здравословните си проблеми като несъзнателен опит да се „само-накаже“ заради сексуалната си ориентация:

„Имала съм дълги години проблеми [...] Борех се със себе си. Наложих се да започна да ходя на психолог, за да ми обяснят, че няма нищо нередно в мен и че не съм болна. Което може би ме навежда на мисълта сега, след като размишлявам, че може би всичките тия неща, от които съм боледувала, са точно заради мисълта, че аз съм била болна и че е имало някакъв проблем с мен и съм се опитвала по някакъв начин да се самонакажа.“ (СЦ, 27)

Другата, насилвайки се да живее според общоприетите правила, за да бъде приета, влиза в насилствени и травмиращи връзки:

„И тогава [в гимназията] харесвах жени, но си наложих, че трябва да съм с мъж, за да ме приеме обществото. [...] Съжалявам, че съм се опитвала да бъда някой, който не съм. Това ме е тласнало към връзки, които са травмиращи или неподходящи за мен.“ (ЮЦ, 26)

Една от респондентките споделя за няколко случая на тормоз и дискриминация от трети лица, когато е била в компания с момичета или когато е била с приятелката си (СИ, 23). Останалите споменават конкретни случаи, в които са ставали обект на дискриминация или омраза заради ориентацията си. Но тук трябва да се отбележи, те не са разкрити в обществото, а само пред близкия си кръг. Както отбелязва една от тях, „щастие то обича мълчанието“:

¹⁴ В доклада се говори за „нехетеросексуални“ жени, въпреки че това не е позитивно определение (тоест жени се определят не чрез това, което са, а чрез това, което не са). Причината за този избор е, че самите интервюирани не са изказали определение за себе си, с което се идентифицират, като „лесбийка“ или „хомосексуална“. Възможно е да не искат да си слагат „етикет“, както и някои от тях да са бисексуални. Така че, макар и негативна в логическо отношение, дефиницията „нехетеросексуални“ ги описва максимално точно.

„Цялото ми семейство знае [за сексуалната ориентация], всичките ми приятели знаят. Просто като цяло не съм тип човек, който обича да разгласява нещата. Както казват, щастието обича мълчанието.” (СЦ, 27)

Що се отнася до приемането от страна на семейството, друга от жените в тази група разказа, че когато е споделила с майка си сексуалната си ориентация, на майка ѝ е отнело период от време да свикне с мисълта и между тях се е усещало напрежение, но сега взаимоотношенията им са добре. (СИ, 23). Третата споменава, че ако не харесваше жени, семейството ѝ нямаше да бъде разочаровано от нея, и че родителите ѝ ще реагират остро, ако ги запознае с приятелката си, от което може да се направи изводът, че те не я приемат. На въпроса какъв щеше да бъде животът ѝ, ако беше хетеросексуална, жената изрежда десет аспекта, които очертават трудното приемане на себе си, хомофобията, дискриминацията и липсата на равни права, с които се сблъсква:

„Първо, мисля, че щях да приемам, да обичам себе си повече, отколкото в момента. Второ, вписване по-лесно [в обществото]. Трето, нямаше да са разочаровани семейството ми от мен. Четвърто, [притеснение] от мнението на хората. Пето, притеснение да държа ръката на приятелката ми на публични места. Шесто, нямаме равни права с другите – осиновяване на деца, брак. Седмо, като цяло връзката ми ще бъде призната [ако е с мъж]. Пример: [...] хората, като ни видят с хванати ръце, ни питат дали сме заедно или просто приятелки. Ако бях с мъж, веднага щяха да разберат, че сме заедно, не са нужни въпроси. Осмо, ако искаме да живеем заедно, е по-безопасно да кажем, че сме съквартирантки или приятелки, отколкото двойка. Девето, не бих се притеснявала, че някой на работното ми място или в университета може да разбере кой е партньорът ми. Десето, искам да я запозная с нашите, но родителите ми ще реагират остро и ще възникнат конфликти.” (ЮЦ, 26)

Нехетеросексуалните жени стоят на различни позиции по въпроса за родителството. Най-младата от трите респондентки от тази група споделя, че винаги е искала да бъде майка в някакъв етап, но според нея в момента не е подходящото време. Смята, че би била добър родител заради личните си трудности като дете, както и заради всичко, което е научила от майка си (СИ, 23). Друга от жените обаче е притеснена от негативното отношение, което би срещало потенциалното ѝ дете поради факта, че е с две майки, и предпочита да не създава такова, за да не бъде то травмирано:

„Трябва да изградим доста сериозна психика на дете, което ще израсне в такова семейство (бел. има предвид в семейство с две майки), особено в първите години, защото децата са много... То всъщност децата не са груби, те повтарят това, което казват родителите... Мда, и просто не искаме да нанесем травми на децата. [...] Ние [обществото] сме наранени

заради очакванията, които имаме към хората. Това за мен е егоистично. В смисъл, животът си е на другия човек.“ (СЦ, 27)

В заключение

В заключение, в интервютата се открояват редица проблеми, свързани с расизма, сегрегацията и дискриминацията. Най-широко споделяно от интервюираните е дискриминационното отношение към ромите, които често биват наричани „малцинствата“ – дори от респондентки, които принадлежат към друго етническо малцинство. Жените от ромски, турски и помашки произход, от своя страна, споделят в интервютата редица случаи на дискриминация, расизъм и сегрегация, като очаквано най-дълбоки и комплексни са тези проблеми при ромските жени. Тези с турски имена споделят за дискриминационно отношение във връзка с имената си. Сред носителките на други дискриминационни признаци, интервюирани в рамките на проекта, са жени с тежки заболявания, увреждания и нехетеросексуални. Макар да не споделят драстични примери за дискриминация, от разговорите с тях става ясно, че съответните им дискриминационни признаци затрудняват живота им в редица отношения.

Ролята на средата

07

Ценностите и трудностите на селския живот..... 75

Малкият град като ограничение и като предимство..... 76

По един или друг начин темата за средата се засяга във всички части на доклада. В тази глава се акцентира върху средата в социално-географски смисъл, тоест върху влиянието на типа населено място, в което жените живеят или са живели, върху нуждите и проблемите им. Темата е важна и защото в рамките на проекта са интервюирани жени, които не живеят в София.

Ценностите и трудностите на селския живот

В рамките на проекта са интервюирани жени, които живеят в градове. Някои от тях обаче са живели и на село в детството или младостта си и това е оставило отпечатък върху тяхната идентичност. Те описват селския живот на първо място като труден, но от разказите им се вижда и как той е свързан с изграждането на определени ценности и изработването на трудови навици:

„На село си имахме животинки, имаше ниви, на които се ходеше и се работеше. Не можеше просто така да си лежим и да бездействаме, от малки са ни научили на труд. Противяла съм се, няма спор, защото играта е била по-важна. Но сега пък с годините установявам, че всичко това е много добре. И това, че са ме карали да работя и това, че са били строги, защото не съм някаква глезла.“ (СЗ, 53)

От тази гледна точка животът на модерните деца може да изглежда прекалено лесен, а те самите – презадоволени и мързеливи. Тази респондентка например се ядосва, че синът ѝ, живял в града, не е научен на труд, както тя навремето, и няма всекидневните очевидности на човек, за когото селският живот е всекидневие:

„И това презадоволяване просто ги прави [децата] страшно мързеливи и мозъкът им е страшно мързелив. [...] Направо полудявам. А да не говорим, че [...] аз сигурно шести клас по мои спомени определено съм вършила всичко, говоря такава селскостопанска работа, каквато и да е имало вкъщи. Боже, той [синът] не може да различи примерно крава от коза или овца. [...] В нашата къща [...] постоянно се коментираше, че който не работи, не трябва да яде. „Мързеливата Грозданка“ беше хит.“ (ЮЦ, 40)

Важна част от типичната ценностна система на село е традиционният патриархат, който респондентката обяснява отново с трудността на селския живот:

„Да, и в ония години, когато трябва мъжка сила, например да се впрягат, да се разпрягат волове, да се носят царевича, жито и такива работи от едно село в друго, трябва мъжка сила и тя като няма мъжка сила, тя [бабата] го прави това нещо. [...] И тя остава много млада вдовица и много, много трудно [и е било] в ония времена на село там, където има много ниви, как да ги обработва и така нататък. И е разбрала, че мъжът е важен елемент в семейството и много ги зачиташе, много ги уважаваше и много държеше на тях [...] Възпитаваше ме тя в патриархат: „ще слушаш

батко ти каквото каже, ще му помагаш”, нали „батко ти тъй, батко ти иначе.“ (СЦ, 56)

Впрочем дядото на респондентката, който умира, когато майка ѝ е била още бебе, в известен смисъл става жертва на същите традиционни стереотипи, основани на пола, които в случая се проявяват под формата на убеждението, че мъжът трябва да носи пълна отговорност дори за събития, които са отвъд волята му:

„Имали сме много земи обаче пада една градушка голяма и убива реколтата и той се уплашва и си слага въжето и се обесва.“ (СЦ, 56)

Патриархалните ценности са свързани и с дискриминационно отношение към жените. Една от интервюираните не одобрява манталитета на баща си и смята, че ако живееше в град, той може би щеше да бъде по-различен:

„Домакинската работа се върши от мама и мен. Кое то, честно, много ме дразни, тате и брат ми седят и гледат само. Според тате домакинската работа трябва да я върши жената. Пример: „Хайде, слагайте масата, после да я изчистите.“ Той пръста не си мърда. Не било хубаво на село, щяло да го говорят, че прави женски работи. [...] Татко е консервативен, дразни ме. Може би, ако беше в града, щеше да е по-различен, знам ли?“ (ЮЦ, 27)

В резултат на процесите на урбанизация селският живот става непрестижен, а понякога селският произход е източник на срам, както при майката на тази респондентка:

„Майка ми е от село. Не дай си боже да ѝ го кажеш сега. [...] Майка ми никога не си намери своето място в живота. Срамувала се е от миналото си. Винаги е била недоволна и това се предаваше върху всички нас.“ (ЮИ, 55)

Малкият град като ограничение и като предимство —

Има две основни причини, поради които за част от интервюираните животът в малък град е ограничаващ. Първата причина е манталитетна – те споделят ценности и се нуждаят от начин на живот, които са характерни за големите градове, поради което не се чувстват на мястото си там, където им се налага да живеят:

„На моменти ми липсва София, защото там [...] кипи един живот, от който съм била част. Насладила съм му се. Понякога той ми липсва, липсват ми [...] контакти с хора, които с времето са станали спорадични, всеки вече си е поел по пътя, да, понякога онази академична среда. Онзи културен живот, който предлага [...], тази възможност да бъдеш независим, нали, не те познават. Това бягство.“ (СЗ, 36)

Когато животът в София се сравнява с този в малкия град, това сравнение може да бъде потискащо – с оглед както на междуличовешките отношения, така и на възможностите, които малкият град предлага:

„Прави ми впечатление, че в София хората са много по-ширококроени. Усеща се [в малкия град] закостенялост. Подценяването на жените е осезаемо по-силно. [...] Липсва ми среда, обкръжение от млади хора, които да искат промяна, да искат да правят нещо с живота си. Повечето знаят каква е съдбата им преди да са тръгнали по някакъв път. Такива са впечатленията ми. С малко хора може да се осъществи връзка. В допълнение, самият град е малък и няма много възможности за развлечение.“ (СИ, 28)

На въпроса дали е възпитавана либерално или консервативно, една от интервюиращите споменава като нещо саморазбиращо се, че възпитанието в малкия град е консервативно:

„Ами 4-членно семейство, в малко градче – бих казала, консервативно.“ (ЮИ, 32)

Липсата на анонимност и свобода прави мнението на общността много силен фактор за регулиране на поведението. Една от интервюираните сравнява живота в малкия град с този в Нидерландия, където е живяла, и София, където също е прекарала известно време. Според нея в България като цяло хората са по-осъдителни, отколкото в Нидерландия, но в София има повече свобода, отколкото в малкия град. Тя споделя:

„Колкото и да не ми се иска, всеки път, когато трябва да взема решение какво и как да направя, винаги в главата ми се появява това нещо, то е закопано дълбоко. Какво ще кажат хората, как ще изглежда в очите им. Много трудно да се отървеш от това. [...] Със сигурност по-малкият град е много по-консервативен и много по-трудно приема различните. [...] А мен ме ужасява картината в кварталите на Х. в следобедните часове, когато всички млади семейства, майки с деца излизат пред блоковете, пушат цигари и чоплят семки. И това е ежедневието. Наистина ме ужасява тази картина.“ (СЗ, 31)

Неприемането на различните, за което говори жената, е преживяно лично от една от интервюираните, която е имала трудности с детската градина на детето си само защото то е с увреждане:

„На нас ни се стовари, че ние идваме от голям град в малък. Хората тука не са толкова отворени, съответно имаме конфликт в детската градина, намерихме друга.“ (СИ, 62)

Втората причина малкият град да се схваща като ограничение е в практическите трудности на живота там – за работа, лечение, образование и пр. В някои случаи са налични и двете причини, като например тук:

„Жените в Х. и в малките градове имаме по-различни разбирания за живота и нямаме толкова места за работа. И това малко ни усложнява живота. Ето, и аз затова съм се принудила да пътувам до София, за да работя и да не съм толкова често до семейството си.“ (СЗ, 30)

Липсата на условия за професионална реализация се явява проблем и за други от респондентките. Една от тях коментира живота на младите хора в града си:

„Повечето от тях ще се насочат повече към големия град, [...] ако не в София, в друг голям град, защото предлага повече възможности, там да разгърнат потенциала си. Няма място, където да се реализират след това. Тоест съд, община, филхармония, куклен и държавен театър. Там вече всичко е запълнено.“ (СЗ, 36)

Друга от жените споделя за собствените си трудности да си намери работа:

„В [град] просто няма избор на работа. Аз не съм и много, нали, с езиците, примерно. И в [град], като цяло, дори и език да знаеш, пак е... няма, просто няма избор за работа. Много е трудно. А пък с тия дечица не ни се пътува. [...] Мислехме да се преместим в София, но и там е... Примерно 40-50 минути да пътуваш, то е по-близо да стигнеш от [град]...“ (ЮЗ, 35)

Наличието на деца пък е допълнителен дискриминационен фактор, който се явява пречка жената да си намери работа в и без това свития трудов пазар в малкия град:

„С това дете кой ще ме вземе? Не знам в големия град как е, но тук е много трудно. В [град] като разберат, че имаш малко дете, това значи, че ще отсъстваш от работа. Че това дете ще се разболява.“ (ЮЦ, 27)

Друг сериозен проблем е равнището на публичните услуги като например на здравеопазването:

„Болницата в [град] има една такава слава, че ти по-скоро влизаш вътре и излизаш по-болен, отколкото си влязъл.“ (ЮЦ, 29)

Някои от респондентките са на обратното мнение и смятат, че животът в малкия град е за предпочитане. В подкрепа на това твърдение, има три основни аргумента. Първият е удобството, особено ако съответната жена гледа деца:

„Много пъти са ми задавали въпроса – защо с твоята професия не си отишла в чужбина? [...] Аз даже в София не пожелах да отида. Живеенето в малкия град за мен лично е доста по-голямо удобство. [...] Детската градина ми е отсреща, училището ми е на една пряка и цялото това нещо не ти отнема време, докато в големия град и в чужбина [...] трябва да се ангажираме изцяло с отглеждането на децата или трябва да имаш човек, който да прави това вместо теб.“ (ЮЗ, 44)

Вторият аргумент е в субективното чувство на сигурност и спокойствие в малкия град в сравнение със забързания, хаотичен и анонимен живот в големия:

„София ми е лудница, не обичам лудниците, аз съм израснала в малък град, спокойно ми е, хубаво ми е.“ (ЮИ, 25)

Към това се добавя и по-скъпият живот и съответно - по-трудното финансово осцеляване в големия град и столицата:

„Върнах се 2018-та година, когато осъзнах, че това да си сам в града и да не го чувстваш дружелюбен, и да работиш на три работи, и пак да не ти стигат парите, просто няма смисъл.“ (ЮЗ, 44)

В заключение

В заключение, средата е един от факторите, които структурират проблемите и потребностите на жените. Макар респондентките да живеят в градове, някои от тях са отраснали на село и имат поглед върху трудностите и специфичния традиционалистки морал, характерни за селския живот. Отношението към живота в малкия град разделя интервюираните на две групи. Едните се чувстват ограничени откъм социални контакти и възможности за професионално развитие спрямо хората, които живеят в София и големите градове, докато другите намират живота в малкия град за по-спокоен и удобен, както и по-достъпен финансово.

Нагласи и стереотипи по отношение на ролята на половете

08

Ролята на жените в частния живот	81
Стереотипи и дискриминация по отношение на професионалния живот	92
„Външни“ гледни точки на жените за собствения им пол	99

Стереотипите са сред основните причини за дискриминация, неравенство или насилие. Ето защо, в контекста на насилието над жени, ниската им представеност в политическия живот и дискриминацията, основана на пола в различни сфери, темата за стереотипите заслужава специално внимание.

През 2016 г. България приема Закона за равнопоставеност на жените и мъжете. По силата му преодоляването на стереотипите, основани на пола, е един от принципите на държавната политика в тази сфера. Въпреки това, системни усилия от страна на публичните институции за преодоляването им трудно се забелязват. А това се отразява на равнището на самата равнопоставеност.

В същото време страната ни заема престижни места в класации за равнопоставеността на жените на работното място. Според доклад на Световната банка от 2019 г. България е сред най-добре представящите се държави по отношение на законовите права на жените в областта на труда и при избор на професия¹⁵. А резултатите от изследване на агенция Reboot, проведено през 2022 г., сочат, че България е на трето място от най-добрите страни за работа на жените в Европа – след Литва и Финландия¹⁶.

Доброто формално уреждане на трудовите права на жените обаче се сблъсква с практиката на реална дискриминация към тях както при кандидатстване за работа, така и при осъществяването ѝ, за каквато споделят много от интервюираните в рамките на проекта жени. Друг проблем е, че към юридическото равенство на жените в областта на труда се наслагват патриархални стереотипи по отношение на ролята на жената в семейството, според които техен приоритет е да се занимават с отглеждането на децата и домакинската работа. В резултат стереотипите за мъжка и женска работа приемат форма, прекрасно изразена от две от респондентките:

„Няма значение дали е женска или мъжка работа. Мъжката работа я работим заедно, а женската си работя сама.“ (ЮЗ, 35)

„Мъжките задължения са общи, женските са само женски.“ (ЮЦ, 59)

Ролята на жените в частния живот

Ролята на жените и мъжете в семейството и във връзките

Семейството има водеща роля за изграждането на представа за това, какви трябва да бъдат взаимоотношенията между половете. Част от респондентките възприемат патриархалните стереотипи, в които са възпитани, критично. Подобни истории за бащите си, макар и невинаги с толкова остри думи, споделят много от интервюираните жени:

¹⁵ „Жени, бизнес и законодателство 2019“, Световна банка. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/704591551374900222/Women-Business-and-the-Law-2019-A-Decade-of-Reform.pdf>.

¹⁶ The Best Countries in Europe to Work. Reboot, 2022. URL: <https://www.rebootonline.com/digital-pr/assets/best-countries-women-work-europe/>

„Изцяло аз съм израснала в стриктно патриархално семейство. Мъжът да се занимава с домакинска работа е много тъпо и греховно. На практика баща ми се е самоинвалидизирал, той не прави нищо, той чака някой да му сервира, после отсервира.“ (ЮИ, 25)

Това е само още един от големия брой аналогични примери:

„Поне в нашата къща, пълен патриархат. Жената там е просто слугиня, в общи линии. Той [бащата] буквално може дори да не знае как ни се отваря хладилникът, в смисъл, свикнал е всичко да му се поднася, да му се слага, да му се вдига, да му се оправя леглото. Това продължава така до ден днешен.“ (ЮЦ, 40)

Макар и по-рядко, срещат се и случаи на равенство при разпределение на семейните задължения, както е например случаят в семейството на тази жена от Украйна:

„Но аз и баща ми сменяхме майка, защото тя започна работа в неонатологията, за да може след нощна [смяна] да си почива [...], за да няма това притеснение, така си решихме. Тримата домакинствахме, баща ми много вкусно готви.“ (СЗ, 50)

Подобни позитивни примери се споделят не само от страна на етнически българки, а и на някои от респондентките от етнически малцинства, като тази жена от турско-помашки произход:

„Много се разбират, двамата носеха пари, немало е делене на мъжка и женска част. Домакинската работа се върши и от двамата, мама работи от понеделник до петък, тогава татко готви и мие чинии, а събота и неделя мама [...]. Двамата могат да готвят, и то много вкусно.“ (ЮЦ, 27)

По-възрастна респондентка от ромски произход разказва за промените в своята общност в посока към еманципация и за отношенията в собственото си семейство, поставени на основата на равенството:

„Мъжът може да сложи прането в пералнята, синовете също. Обичат да готвят, така съм ги възпитала. Не трябва да има разлика между мъж и жена. Взимаш това момиче, не трябва да ти бъде роб, ти трябва да ѝ бъдеш дясната ръка, да ѝ помагаш, за да ти върви животът. Така съм ги възпитала и виждам плодовете, за което съм доволна и мога да се гордея с тях. Готвят си, шетат си, помагат и няма мъжка и женска работа.“ (ЮИ, 56)

Някои от интервюираните жени критикуват мъжете си, които, също възпитани в патриархална атмосфера, очакват, че от жената се очаква да прави всичко:

„Той очаква напълно да покривам нещата, които майка му е правила. Много често му казвам: „ти просто търсиш майка си, очакваш от мен да ти бъда майка“. Мисля, че това е най-големият ни конфликт. Той не е от хората, които ще полагат грижи. Може би, защото за него много са се грижили. Липсва ми някой път да ме поглези, да ми купи нещо, да ми направи подарък.“ (СЗ, 31)

„Той беше израснал в семейство, [в което] майката прави всичко. Майката пере, чисти готви. Той го очакваше от мен.“ (СЦ, 33)

В някои случаи стереотипите, основани на пола са интернализирани от самите респондентки, които ги възпроизвеждат, смятайки, че те включват представата за равенство между половете:

„На мнение съм, че не трябва да има разделение на задълженията в едно семейство. И двамата са равнопоставени и трябва да полагат грижи за семейството. Там където трябва повече сила например, действа мъжът, а за по-финото и изтънченото – жената.“ (СЗ, 40)

Немалко от респондентките са убедени, че патриархалните стереотипи, в които са възпитавани, всъщност са правилни и добри, и ги възпроизвеждат, възпитавайки собствените си деца:

„По арменска традиция е така – дъщерите трябва да са кротки. Аз също съм възпитала моите дъщери така. Днес ми благодарят за това нещо.“ (ЮИ, 49)

Стереотипите се налагат като нещо съвсем естествено и необходимо още преди децата да влязат в съзнателна възраст, и то не само чрез определени послания, а и чрез играчките и дрехите. Част от това е схващането, че момиченцата трябва да носят розови дрешки, а за момченцата те са табу:

„Дрехи за първото дете купувах повече – тя е момиченце, мерак, много ми подарявах. Имах наистина много дрехи. Второто дете го гледам почти без дрехи. Почти не съм му купила нищо. [...] Нямам кой знае колко много дрехи да ползвам, защото повечето са розови, а той е момченце – не ми е окей.“ (ЮЦ, 27)

Ромските респондентки споделят различни представи за ролята на половете в семейството. Интересен факт е, че две от тях ги обосновават с принадлежността

си към определена църква, но изглежда въпросните църкви проповядват противоположни ценности в това отношение. На въпроса какво учи църквата ѝ за равноправието между мъжа и жената, интервюираната отговаря:

„Да бъдеш покорна, да се подчиняваш на мъжа си, да бъдете една мисъл, да имате едно мнение.“ (ЮИ, 25)

На обратната позиция е друга ромска респондентка, принадлежаща към адвентистка църква:

„Може би и църквата има роля във всичко това [разпределението на задълженията в семейството], защото и там учат, че мъжът и жената са равни. Жената не е по-горе или мъжа по-долу, смисъл е равно и там постоянно има такива проповеди, в които обясняват, че мъж и жена са равни.“ (ЮЗ, 35)

Жените и майчинството

В България майчинството е много силно ценностно натоварено. Широко разпространено е убеждението, че предназначението на жената е да бъде майка. Дори Конституционният съд в аргументите си, с които обяви Конвенцията на Съвета на Европа за превенция и борба с насилието над жени и домашното насилие за противоконституционна¹⁷, се произнесе, че според Конституцията социалната роля на жената е да бъде майка.

Интервюираните в рамките на проекта жени споделят различни нагласи по отношение на майчинството. За някои от тях животът им изцяло се върти около ролята им на майка, децата заемат на практика целия им свят:

„Много съм удовлетворена от това, че имам деца. Наистина не знам какво щях да правя, ако ги нямаше. Просто се чувствам удовлетворена и щастлива от това, че ги има. [...] Много от приятелките ми имат нужда от личното си пространство. Аз [...] свикнах вече, че първо си оправяш децата, после ще си измиеш зъбите, дете се казва.“ (ЮЦ, 27)

Друга от интервюираните жени казва същото, но по-синтезирано –

„детето е смисълът на живота“ (СЗ, 30).

Дори социалните контакти започват да се въртят единствено около родителството:

„Създадох наистина приятелства с две майки [...]. Ние ги родихме децата през двадесет дни. И общо взето с тях изпитваш – вие вече това ядете

¹⁷ Конституционен съд, Решение №13 от 27 юли 2018 г. URL: <http://www.constcourt.bg/bg/Acts/GetHtmlContent/f278a156-9d25-412d-a064-6ffd6f997310>

ли? Проходи ли? Съревноваваш се – в смисъл, сверяваш си часовника с деца на възрастта на твоето дете.“ (ЮЦ, 27)

Въпреки че самоидентифицирането посредством децата се смята за типично по-скоро за майките, понякога такъв модел на отношение може да се възпроизвежда и от бащата, поне от гледна точка на респондентката:

„То реално ние с мъжа ми не можем да си оставим децата. Аз [...] два или три пъти съм ноцувала някъде другаде без дете. И [...] двата пъти на Нова година. [...] Просто аз, то и мъжът ми, де – не мога да се прибера вкъщи и да не ги виждам в леглата си. Може би [...] ние сме си будалички. Примерно, имаме приятели, които петъка си карат децата при бабите и дядовците и те си излизат напред-назад. [...] Ние искаме [...] да си вземем максимума от децата. Просто наистина растат много бързо и искаме да вземем всичко, което можем.“ (ЮЦ, 27)

Някои от интервюираните смятат, че майчинството не ги ограничава:

„Ами да, децата са ми важни абсолютно! И за себе си отделям време за това отношение не мога да кажа, че по някакъв начин децата ме спират от нещо.“ (ЮЗ, 44)

От друга страна, споделя се и възгледът, че раждането променя светогледа на жените и техните цели поради факта, че детето застава в центъра:

„Жените след като родят, [...] тотално им се променя светогледът [...]. Каквито цели си имал преди това, просто можеш да ги забравиш ей така.“ (СЦ, 36)

За някои от респондентките съвместяването на различните роли, които трябва да играе една жена, когато е майка, е трудно постижимо, и това е проблем, с който жените се борят всекидневно:

„Да балансирам между различните си роли – за мене това е трудното на жената. Даже някой път си казвам: „Оф, сега защо съм жена, ‘що не съм мъж“. Защото [...] всеки ден трябва да мислиш какво ще ядат децата ти. [...] И те, тия деца, след градина трябва да си играят. Това е просто някаква постоянна ангажираност да удовлетвориш. [...] През деня ти минаваш през три-четири роли – сутрин изпращаш децата, после си на работа. Там можеш да си някаква делова жена, [...] после вечерта си на площадката с децата, говориш с майки [...], после вечери, работи, приспиваш. [...] Само за един ден [...] през толкова много неща и етапи минаваш, че и... в цялото това нещо трябва да вкараш и почивка, и време за себе си.“ (СЦ, 36)

В България отпуската по майчинство е по-дълга, отколкото в други страни, и това за много от жените с малки деца е голямо облекчение. От друга страна обаче, възможно е дългото концентриране единствено върху детето да доведе до известна десоциализация:

„Установих, че като бях по майчинство, малко бях изгубила тези социални умения. Самата аз лично имах притеснения, как да подходя към даден човек да го предразположа. [...] Предполагам, че това е следствие от майчинството, затваряне към този кръг едни и същи задължения.“ (СЗ, 36)

Едно от измеренията на майчинството, за които рядко се говори, е следродилната депресия. Една от интервюираните разказва за разликата в това отношение между България и Великобритания, в която е живяла известно време. Тя споделя, че в България никой не ѝ е говорил за този феномен, дори не е споменал израза, докато във Великобритания преди раждането е имало обсъждания по тези теми, включително и с партньора ѝ, за да бъде подготвен и той:

„Бременността ми там [във Великобритания] мина много спокойно. Тук [в България] нямаше система към кого да се обърна... това ми тежеше.“ (ЮИ, 32)

Друга от респондентките описва подробно личния си опит със следродилната депресия:

„След първото дете ни бяха много обтегнати отношенията [със съпруга]. Аз не можех да понасям майка му, много ме дразнеше в този период. Имах сериозна следродилна депресия. Него не можех да понасям. Като цяло много се карахме. [...] Имаше момент, в който наистина не можех да ги понасям. Дразнеше ме абсолютно всяко нещо. Че искат да направят нещо хубаво за детето. Дори ме дразнеше, че ѝ се радват. Ревнувах си детето, да.“ (ЮЦ, 27)

Жената успява да преодолее депресията, след като се връща на работа след отпуската по майчинство и вече не е заета единствено с детето:

„Като аз съм удовлетворена от това, че имам дете, но ежедневието в един момент наистина много те побърква. И това, че правиш едно и също. Това, че трябва да го възпиташ това дете, да го занимаваш – то си иска играта. На мен примерно ми се лежи днеска [...]. Но определено, след като започнах работа, отношенията ни много се успокоиха. С родителите му в момента съм в наистина много добри отношения, в сравнение с моментите, когато толкова сме се карали.“ (ЮЦ, 27)

Що се отнася до притесненията, свързани с децата, най-често споделяните такива в интервютата се отнасят до тяхното здраве – както само по себе си, така и във връзка с трудностите да се съвместява професията с болно дете:

„Трудностите по-скоро са ми били пак свързани със здравето и грижите за децата. [...] Освен средства изисква много време, изисква и ходене по лекари, болници и това ми е било нещо, което наистина ми създава изключителен дискомфорт в начина на живот.“ (ЮЗ, 44)

Подобни притеснения споделят и други респондентки:

„Ако ти е болно детето, едва ли не край. Добре че аз имам баби да помагат, но имам колежки, които не могат да им помагат бабите и това е супер... Ти си под стрес, примерно детето ти е с 39 градуса температура и в същото време трябва да си на работното място и никой... [...] Много е кофти, когато детето ти е болно, просто е много кофти. [...] То не може детето ти да е на инхалатор и да не можеш да си вземеш една седмица почивка. [...] Отвратително е, просто в това отношение е отвратително. Просто се плаша. Аз съм от 29 август на работа, в момента се водя отпуск по майчинство. Просто се плаша, защото каката ще ми бъде в първи клас и аз, като се върна и просто едното ако е болно, винаги закача и другото и ще бъде кошмар.“ (ЮЦ, 35)

Жените без партньори

Доминиращата представа за жената е, че тя трябва да има мъж и деца. Реалността обаче невинаги потвърждава този стереотип. Сред интервюираните в рамките на проекта жени има и такива, които нямат партньор. Освен със собствения си живот, на тези жени се налага да се справят и с обществения натиск да се впишат в стереотипната представа за жена:

„Аз съм благодарна на семейството ми, че не ме притискат да се женя и не ме насилват за подобно нещо. Чувала съм различни подхвърляния в тази посока, че вече ми е време да каня на сватба, защо не си родя дете и разни други. Преди време не обръщах внимание, но напоследък усещам, че се дразня на подобни изказвания. Не бива според мен да се създава семейство само за да не си по-различен от другите.“ (СЗ, 40)

Предпоставките животът на жените без партньор да се стече по този начин са от различно естество. Понякога виждат причината за това във външни фактори като спецификата на професията си:

„Аз така и не създадох семейство. Може би точно поради това, защото като започнах да работя, аз пътувах, аз бях някъде постоянно – ако не съм на кораб, съм на суша.“ (СЦ, 59)

Такъв външен фактор може да бъде образованието, което се е оказало приоритет по отношение на личния живот:

„Срещах го [подходящ партньор], не един път, два пъти съм срещала, обаче аз хайде сега да завърша това образование, хайде другото – не ме чакаха. Останах неомъжена.“ (СЗ, 50)

Други от респондентките търсят причините в себе си – в характера си, в критериите си за избор на партньор. В някои случаи критериите за партньор може да бъдат в това той да превъзхожда респондентката, защото тя и без него успява да се справя с живота си:

„Това не са хора, на които аз мога да разчитам и представата, която аз имам за партньор, и предвид това, че аз съм на 44 години в момента [...] А към мен проявяват интерес много по-млади мъже. [...] Фактът, че аз много години се справям сама [...], човекът, който [...] бих допуснала до себе си, трябва да е нещо повече от мен, от това, което аз мога сама да си случя, защото на мен ми е окей така. По-скоро бих го приела [...] като проблем и нещо, което не ми е нужно.“ (ЮЗ, 44)

Високите критерии към мъжете, които от гледна точка на жената не се покриват с реалността, са проблем и на други от интервюираните жени:

„Просто страхът ми е, че вода [...] с две обиколки повечето мъже. Трябва да им обяснявам на тях някакви неща, а аз не искам да обяснявам на никой нищо. Да си ме разбират, без да им обяснявам, аз да го дундуркам, да ги гледам, да ги... като дете, все едно. Малко имам чувството, че чакам да дойде някакъв еднорог. Че си представям един несъществуващ човек [...], не знам.“ (ЮЗ, 36)

Ако жената вече има житейски опит, има свои деца и не иска нови, а живее на място, където изборът на възможни партньори е ограничен, търсенето на такива може да бъде разочароващо преживяване:

„Имам чувство, че мога да напиша книга, която да я кръстя „Срещи с психопати“. Щом звънна с едно звънче – и ги привличам! И те всички идват при мен, и [...] ме канят на срещи [...]. Мъже на моята възраст, на 37 години, дори години по-големи от мене. Те не знаят къде ходят, къде са тръгнали, какво искат от живота. Майка ли търсят? Чистачка ли търсят? [...] Така съм си казвала, може би по-добре тогава да не е с някакъв свободен, защото той сигурно ще иска да му раждам дете. Не че не мога, но не мисля да си го причинявам това вече за трети път и после да се чудя примерно какво да правя. [...] Мислех си, че трябва да е човек, който вече си има деца, че пробвал се е все пак да има семейство. Излизах и с такива мъже,

но [...] всичко се сравнява с бившата – или си мразят жените, бившите ги обиждат, което ми прави ужасно впечатление. Това изобщо не ми говори добре за това, как ще протекат нещата с нас.“ (ЮЗ, 36)

Една от респондентките осъзнава, че основното желание ѝ е да има дете и търси не толкова личност и партньор за себе си, колкото функция – баща на потенциалното си дете, в резултат на което връзките ѝ се разпадат. А нови не се случват, защото според жената мъжете се страхуват от високата ѝ квалификация. Поради това тя решава да забременее, без да има партньор, посредством инсеминация:

„Не знам [...] до каква степен аз съм виновна, защото [...] търся бащата на детето ми, а не някой партньор за себе си. И това по някакъв начин [...] плаши някаква част от мъжете. Не знам, [аз] съм била и на доста срещи, реално малко ги плаших с това, че съм доктор, [...] може би прекалената самостоятелност, която съм изградила с годините, до известна степен плаши някои мъже в България. И в крайна сметка... годините напредваха и аз реших всъщност да имам дете сама с такава асистирана процедура, инсеминация.“ (ЮИ, 36)

Интервюираните жени имат и различни нагласи и емоции, свързани с факта, че живеят сами. За някои от тях това е свързано със страх и несигурност:

„Страх ме е от самотата, защото е много лошо човек да остане сам. Да няма например, като се прибереш вкъщи, да споделиш как ти е минал денят. Да знаеш, че имаш някаква сигурност.“ (СЦ, 33)

Дори настоящето да не изглежда плашещо, бъдещето може да изглежда такава:

„Не изпитвам още такава самота, но бъдещето ме плаши. Че в един момент наистина ще остана сама и съвсем сама няма да ми е много хубаво. Сега, понеже съм все още активна и ежедневието ми е много динамично, шарено, интересно. Аз си го правя просто.“ (СЦ, 56)

„Страхът ми, от време на време, не постоянно, е да не остарее сама. Не искам да остана сама. Искам да живея дълго, да видя живота на моите деца, но ме е страх да не остана сама. През годините, откакто съм тук, няма човек до мен. Има хора около мен, децата ми, майка, сестра, зет, внуци от сестра ми, но до мен няма човек и понякога, за няколко минути, ме хваща страх, че ще остарее сама.“ (ЮИ, 49)

В някои случаи страхът не е толкова свързан със самотата, колкото с неизпълнението на социалните и личните очаквания за това, какво следва да бъде предназначението на една жена:

„Страх ме е, разбира се, да не оставам сама, искам да си намеря мъж, да имам деца, [...] пред мен седи въпросът още една година, две, ако никои не ме забележи. Дали да си осиновя дете, за да може да оставя нещо след себе си? [...] Човек трябва да остави нещо зад себе си – едно дърво да посади, както се казва. Смисъл в живота ти.“ (СЗ, 50)

Неудовлетвореността може да не е свързана само с екзистенциалните чувства на страх, самота, несигурност или неизпълнение на очакванията, а и с функционалната потребност от „мъжка сила“. Подобна нагласа споделя респондентката, забременяла чрез инсеминация:

„Първите ми три месеца [от бременността] си бяха тежави, с гадене и повръщане. Тогава [...] си живеех сама в апартамента. [...] Просто ми се искаше някой да може нещо там да ми сготви, [...] да може да изхвърли боклука, защото [...] някакви много малки неща ме караха да се чувствам некомфортно и да повръщам. И всъщност тогава ми липсваше някой да ме подкрепи. [...] Чисто тази физическата сила на мъжете също ми липсва, защото аз не трябва да вдигам тежко. [...] Понякога просто ми липсва това, че нямам мъжка сила до себе си. Очевидно не е, не е било мечта на живота ми да имам дете сама. [...] Така че ще излъжа, ако кажа, че не ми се иска да срещна някого, който на всичкото отгоре [...] да приеме моето решение и бъдещото ми дете.“ (ЮИ, 36)

Не всички респондентки, които нямат семейство и партньор, се чувстват неудовлетворени по тази причина. Някои са стигнали до извода, че за тях има по-важни неща от това на всяка цена да бъдат адекватни на обществените очаквания, дори да са ги споделяли навремето, като например личностното израстване:

„Не съм била вкопчена... Да, искала съм да имам семейство, но нали... Може би аз също имам такива рани, които трябва да излекувам [...], от такива неуспешни връзки. Тая идея за семейство, дори не съм разбрала кога се е разпаднала. Защото може би е имало момент, в който съм била вкопчена, [...] в смисъл, че трябва да се ожениш до толкова си години. Аз съм пораснала в такова общество, където [...] имаше такива норми и порядки. [...] Всичките ми съученички са женени с деца, които вече даже са абитуриенти и студенти. Но аз се чувствам окей с това, не ми липсва. Да, дори не съм го мислила какво ми липсва.“ (ЮЗ, 44)

Друга от интервюираните не е загубила надежда, че ще намери подходящ партньор, но се опитва да използва времето, през което няма такъв, за вътрешно израстване и саморазбиране:

„До съвсем скоро ме беше страх, че ще остана сама. Че няма да намеря човека до мен, нали, който... той просто не съществува в главата ми.“

Имам чувство, че не съществува такъв човек на тази земя. Ще си паснем и всичко ще се така нареди – другарчето до мене, с който да си се разбираме, да си помагаме, да се обичаме, да харесваме горе-долу еднакви неща. [...] И се научих да живея сама, да ми харесва. Уча се да ми харесва да живея сама, за да мога да разбера какво точно ми харесва на мен – какво точно обичам да правя, [...] какво аз искам и какво търся от отсрещния човек; какво аз мога да му дам. Опитвам се малко по този начин да ги гледам нещата. Така рано или късно си мисля, че ще се появи човекът. [...] Даже ще го позная веднага, че е той.“ (ЮЗ, 36)

Млада респондентка, която е излязла от връзка с ревнив и контролиращ партньор, намира положителните страни в това да бъде сама, макар да признава, че може да е развила страх от обвързване:

„Сама съм, необвързана. Защото така ми е свободно, правя, каквото искам, не се съобразявам с никого, не трябва да отделям от времето си, няма скандали, ревност. Може би имам страх от обвързване също, напоследък така мисля. Предпочитам да съм сама, нямам свободно време сега, уча и работя.“ (ЮЦ, 27)

Интервюирана в по-зряла възраст обръща внимание върху предразсъдъците относно жените в менопауза, които често се споделят и от тях самите, и върху социалния натиск да има мъж и дете:

„Въпросът е доколко си уязвим. Има хора, които търсят именно това, да засмучат уязвимостта ти и да те накърняват. Имах приятелка от детството, която доскоро ми казваше: „Хайде, де – ти, деца?“. Отвърщах ѝ: „Чакай, ние вече сме пред менопауза. То се ражда, но не в името на раждането“. Идеята за дете е много, много отговорна. Повечето хора раждат, за да има кой да ги гледа на старини. Чувах неща като „Кой ще те гледа утре?“. Сама ще се гледам! [...] Ако попитам моите връстнички, ще ми кажат „А кой ще те вземе? Ние не ставаме“. Повечето жени, които чувам, нямат самочувствие в своята зрялост. [...] „Сега какво ще правя, то свърши“. Наложено е от обществото, че една жена след менопауза не става.“ (ЮИ, 55)

Според респондентката хората над 50-годишна възраст би следвало да имат достатъчно основания, за да имат самочувствие:

„Иначе...ако един човек на петдесет и пет години няма самочувствие, че може да даде нещо в живота си като работа, като общуване, за какво е живял толкова дълго?“ (ЮИ, 55)

Жената се отнася критично и към мъжете на своята възраст, по-голямата част от които, според нея, също живеят, сякаш „не стават“, тоест – не полагат грижи за себе си:

„Ами.. .те са едни шкембаклии, плешивци, чичковци, а повечето от тях даже са ми дядовци. Като манталитет, като външност. Това са едни хора, които изцяло са се отказали да се грижат за себе си. А трите процента, които се грижат за себе си, са сноби. Мъжкия вариант на кифла. Гледам ги и не мога да разбера. Тенденцията на българина след една възраст е да не се грижи за себе си. [...] При мъжете – бира, ракия, телевизор.“ (ЮИ, 55)

Респондентка на същата възраст, която има аналогичен поглед към мъжете и на друго място казва, че се плаши от самотата в бъдещето, същевременно гледа с хумор на живота си сама, без партньор, и намира в това и положителни страни:

„Аз нямам [...] ангажименти да готвя на някой мъж. Мъжете с големи шкембаци обичат да ядат кебапчета и кюфтета и да пият бира.“ (СЦ, 56)

Стереотипи и дискриминация по отношение на професионалния живот

Дълбочинните интервюта, проведени в рамките на проекта, показват сериозни противоречия с официалните данни за равнопоставеността на жените и мъжете на работното място. От проведените разговори се очертават няколко различни фактора за неравнопоставеност на жените:

- От една страна, определени професии са смятани за „женски“ и „мъжки“, а отношението към жени в „мъжки“ професии често пъти е пренебрежително. Освен това някои респондентки споделят, че получават (или биха получавали) по-ниска заплата, отколкото мъж на същата работа.
- От втора страна, често пъти самият достъп до работа е затруднен от дискриминационно отношение, изразяващо се в нежелание да се наемат жени, които имат малки деца или може да родят.
- От трета страна, има и случаи на сексуален тормоз на работното място, както и по време на интервюта за работа.

„Женски“ и „мъжки“ професии, дискриминация на работното място

На жените им е по-лесно да си намерят работа във феминизирана професионална сфера, но нередко там заплатите са ниски. А това, че жените се примиряват с тази ситуация, понякога се аргументира със стереотипните характеристики за техния пол:

„Не знам, неправителственият сектор сякаш е запазен за жени. Защото се предполага, че ние сме по-грижовните, готови да работят за по-малко пари, защото е нископлатен сектор.“ (СЗ,31)

Една от интервюираните сравнява няколко различни професии, които е упражнявала и в които съществува разлика в отношението към жените – на модна дизайнерка, аптекарка, управителка на заведение:

„Модният бранш [...] в България не е за мъже. В аптеките също – там [...] беше женско царство. Единственият мъж беше шофьор. [...] Като бях управител на заведението, за мен беше страшно да карам вторите смени, когато имаше партита с известни изпълнители, защото клиентите се напиват, неадекватни са, полиция съм викала много пъти. Тогава имаше изказвания от персонала, че ако бях мъж, щях да я свърша по-добре работата – трябва да имаш физическа сила, да си по-остър, по-рязък, някак си да всяваш повече респект, като се появиш на проблемна маса, отколкото аз. Започват да те унижават, приказват ти глупости. Въобще – никакъв респект не всяваш по никакъв начин. Хората да не те приемат на сериозно.“ (СЦ, 33)

Понякога самите интервюта с жените се оказват за тях катализатор да осъзнаят, че са били дискриминирани, без да си дават сметка за това. Една от интервюираните в началото казва, че не е била обект на дискриминация на основата на пола:

„Аз – не. Не съм имала дискриминация]. Аз – учителка, счетоводителка, репортерка... нямала съм. Усещала съм някакво пренебрежително отношение, защото съм била репортерка и съм била още младо момиче, пък съм си говорила с някакви директори по времето на комунизма и вече са 60-годишни мъже с положение, пък аз отивам и ги питам като някаква муха досадна, но мисля че това не е било защото съм момиче, а защото съм била малка.“ (СЦ, 44)

В следващия момент респондентката се сеца, че е била дискриминирана, но интерпретира отношението към себе си като непряка дискриминация, въпреки че директно не е била назначена, защото е жена, въпреки че има по-висока квалификация от мъжа си, който е предпочетен за поста:

„Всъщност не! Била съм дискриминирана, ама не пряко. В един период бях останала без работа. [...] Пускаме си [със съпруга] CV-та в софийски медиуми. Имам една много близка приятелка, която тогава работеше за [телевизия], каза ми: „Слушай какво, независимо от това, че ти работиш с два езика, [...] че си била на по-високи позиции от мъжа ти, ние ще вземем него, защото ни трябва мъж.“ И аз казах: „Защо?!“ „Защото изглежда по-авторитетно в [такъв тип] телевизия“. „А? Чакай малко! Той, освен че е хубав, [...] прилично изглеждащ, и че е мъж, няма никакво предимство пред мен! Аз имам по-високо образование от неговото, била съм на по-високи позиции, аз говоря повече езици, аз съм по-организирана!“ Отговорът беше: „Ами сори, майка, т’ва е, имаме доверие на мъже.“ (СЦ, 44)

От солидарност с жена си (или защото тя не иска да допусне това) мъжът ѝ не приема предложението за работа:

„Не мога да си позволя така аз! Той наистина щеше да взема много пари, едни много, много добри пари, ама... Не мога да си позволя аз да чакам, ти да изкарваш целия семеен бюджет, пък аз да работя нещо си, щото така сме решили. Ми няма да стане!“ (СЦ, 44)

Една от интервюираните така и не е могла да работи по специалността, по която е завършила висше образование, заради стереотипната нагласа, че тази професия не е за жени, защото не може жената да се катери по стълба, а мъжете да я гледат отдолу:

„Малко след като завърших, се ослушвах за работа, все пак специалността ми е хубава нали, енергетика – работа в енергото или на някаква подстанция. Тогава за енергото трябваша супер много връзки, а за другото [...], това се смята – мъжки професии – някак си. Как си представяш ти, една жена да качи на стълба и да оправи, а всички работници да гледат отдолу.“ (СЗ, 50)

Респондентка споделя, че при кандидатстване за работа ѝ е обяснено, че няма да бъде наета, защото е жена, а жените не притежават нужните качества на характера, за да са конкурентни:

„На интервюто аз очаквах, че ще присъства един човек. В момент ме оградиха четирима мъже, два и половина часа продължи, кръстосан разпит с четирима мъже – много неприятно. Но имаше по-провокативни въпроси, по-овъртяни въпроси. Усещаш, че те оглеждат, че те преценяват. По-нататък попитах единия защо не се получи филмът. Той ми каза, че съм жена, затова. [...] Бях получила коментар от типа на – мъжете сме акули, а жените не сте готови още за това, не сте достатъчно дорасли да сте агресивни в битките, както сме мъжете. Абсолютно сексистки коментари. Не разбирам логиката, но няма значение.“ (ЮИ, 25)

Има случаи, в които респондентката е допусната в „мъжка професия“, но през цялото време усеща, че отношението към нея е пренебрежително, защото не е мъж, като в конкретния казус с тази архитектка:

„Може би имаше една жена [сред колегите, която да е получила голям проект], но да, повечето са мъже, които си обират най-големите проекти. [...] И аз направих някакъв коментар, че нещо не е съобразено, някаква вентилация, че може по-добре да се случи. Гледах да не съм много остра, нали все пак колега, въпреки че беше много зле, [...] и той ми каза: „Ти как си позволяваш да говориш така? Как можеш да имаш забележки? Този

архитект, той е утвърден с 30-годишен стаж.” И аз бях в тотален шок. Казах, нали, то и аз имам 13 години стаж като архитект. [...] И примерно идва човек, който ще прави мебелите, и директорът ми го представя: „Този... еди-си-кой там майстор, той се занимава с бутикови интериори, с не знам си какво”, ама го представя така, че според мен няма да представи така жена.“ (СЦ, 36)

Понякога дори в „женските“ професии се ценят повече мъжете, защото се смята, че, независимо от квалификацията и опита си в определени отношения, те биха се справили по-добре, например там, където се изискват технически познания. Респондентка преводачка споделя:

„Повече жени има в този сектор, мъжете преводачи са по-ценни като кадър, тъй като се предполага, че имат по-задълбочени технически знания. Пример – при ситуация, в която трябваше да съкрати един работник, шефката ми избра да съкрати колежката ми, която е била наета по-рано, и предпочете да запази мъж, който е нает по-късно – само защото смяташе, че той като мъж би се справил по-добре с техническите и автомобилни текстове.“ (СЦ, 26)

Макар и по-рядко, някои от интервюираните жени споделят и положителни примери. Някои твърдят, че полът им не е бил от значение при наемането на работа:

„Реално съм имала четирима работодатели. Никога не е седял въпросът дали мъж или жена трябва да работи за тях. Буквално – образование, качество, това да покажеш, какво можеш и какво не – това е било водещото.“ (ЮЗ, 40)

В един случай, когато кандидатства за работа, респондентката успява да преодолее два фактора – че е имало предварително избран кандидат и че той е бил мъж. Тя не измества мъжа, но се открива място и за нея:

„Кандидатствах за първата си работа, тя е към синдикатите [...]. Тука мога да кажа, че ми беше първата битка между половете, защото предварително беше избран човек за това място. Той беше мъж. Явно съм успяла да впечатля човека, дошъл от конфедерацията – откриха за [град] две места, тоест и аз бях назначена.“ (СЗ, 36)

Една от интервюираните разказва за работодател, който по собствените си думи предпочитал да наема жени, защото смятал, че те по-добре ще свършат работата.

„Като жена, личност, имам нужда от толеранс разбиране и неделение

от страна на работодателите. [...] Пък имаше един човек, който ме беше изкефил, че наемал само жени, защото „жените правите едновременно много неща, не се разсейвате толкова.“ (ЮИ, 25)

А ромска респондентка наблюдава напредък в отношението към жените в професията ѝ, който е свързан и с промяна в отношението към жените в нейната общност:

„В началото не можеха жени например да говорят с мъж, да попитат нещо, но сега тази бариера падна. И беше табу да се говори например за контрацепция с мъж, но хората свикнаха. [...] И даже мъже сега идват да говорят с мен или жени с моите колеги мъже.“ (ЮИ, 56)

Дискриминация към жените по отношение на майчинството

Дискриминационното отношение към жените с малки деца или към тези, за които се очаква, че може да имат деца, е сред често споделяните проблеми от интервюираните в рамките на проекта жени. В някои случаи дори не се стига до интервю за работа – жената не е допусната до такова само защото има малки деца:

„В общи линии, по телефона, още преди да ти насрочат час за интервю, поне на мен ми се е случвало [...] да ми задават въпроси. Основното, което се пита до ден днешен, е дали имаш малки деца. И съответно аз казвам [...]. За мен това е така или иначе нещо, което ще се разбере. И хората, които имаха малки деца, даже смятам, че до ден днешен не са предпочитани за наемане на работа. Основно заради болничните, които се предполага, че ще вземат. Което е страшно дискриминиращо, но факт.“ (ЮЦ, 40)

В други случаи интервюто се провежда, но жената не е наета на работа по същата причина:

„Когато всичко вървеше добре – докато не започнаха въпросите за семейното положение, децата. Вече усетих как тонът се промени [...] – „има класация, ти оставаш висяща“. Почти във всеки случай позицията ти я взема жена, която няма деца. Една позната кандидатства – без деца, без мъж, съответно си взе позицията.“ (ЮИ, 25)

Една от интервюираните разказва как на сестра ѝ е предложена по-ниска заплата, защото се очаква, че ще има дете, в резултат на което сестра ѝ се насочва към по-феминизирана професия:

„Тя заедно с гаджето ѝ завършиха тази специалност. Но тя завърши с по-висок успех. Тогава започваха фирми да се оглеждат и да си избират студенти. Поканиха ги на интервю и двамата. Един след друг, но на нея ѝ

предложиха 30% по-ниска заплата. И тя попитала „Какво?!“. Отговорът бил: „Еми ти си още малка, още не ги мислиш тези неща, но ти ще имаш семейство, деца, те ще се разболяват, ще искаш болнични.“ Тя казала: „Ама вие сериозно ли?! Вижте ми дипломата, вижте му дипломата!“. Те ѝ отговорили, че след време може да помислят за повишение. Тя им казала: „Няма как след време да мислите и да взимате решение! Или започваме наравно, или аз не започвам!“, те казали – това са условията за Вас. Тя си казала „Ха, така ли, програмист! Не! Отивам и завършвам едни финанси.“ Та тя е с магистратура финанси и си работи това – счетоводител.“ (СЦ, 44)

Някои респондентки разказват и за други жени, които са имали подобни проблеми. Една споделя освен личния си опит и какво пишат майки в социалните мрежи по тази тема:

„Забелязах в много групи във Фейсбук, където майките комуникират [...], че много жени [остават на] безработна позиция в момента, в който се разбере, че те имат бебе или имат планове да имат бебе. Същото беше докато, търсех работа. Питат те – на колко години си – млад, супер, амбициозен, ще работиш като вол, но после – какво ти е семейното положение, казваш семеен, а деца имаш ли, да, на колко години – 4-5 [...]. Те вече изпадат в ужас – тя е млада ще иска второ дете, нека да наемем мъж, който е по-добре ще се справи в такива ситуации, който има жена, която да гледа детето. Той няма да се занимава. Получих много откази именно по тази причина.“ (ЮИ, 25)

В отделни случаи интервюирани казват, че са нямали подобен опит. Една от тях отдава това на обстоятелството, че ръководителката ѝ е била жена, като в същото време си дава сметка, че много жени нямат този късмет:

„Аз имах някакви амбиции, [...] с второто дете, като го родя и едва ли не да не прекъсвам да работя. Никакъв шанс. И [...] тази пауза, после ти се връщаш на място, ама ти вече не си продължаваш оттам, докъдето си... Гледат те с други очи, гледат те пак като някой нов. [...] Теб те е нямало година и половина. То толкова неща са се развили за тази година и половина. [...] Аз съм супер благодарна, че при мен не го е имало това: „ама ти кога ще раждаш?“ Нали, това дискриминиране, че едва ли не като си неродила жена, с друго око гледат на тебе на работа. [...] Докато бях бременна с първото бях при жена шеф, която също имаше две деца. Някак си имаше разбиране от нея.“ (СЦ, 36)

Сексът като част от служебните очаквания към жената

Сексуалният тормоз на работното място е една от темите в главата за насилието. Споделените случаи в интервютата обаче, в които от една жена се иска секс, за

да бъде наета на работа, или се смята за част от „длъжностната ѝ характеристика“, макар да са единични, заслужават специално внимание, защото са сериозно препятствие към равнопоставеността на жените.

Докато е работила като сервитьорка, една от интервюираните е била чест обект на сексуален тормоз от страна на клиенти:

„Отношението е ужасно, затова мразя бранша, защото повечето те гледат, все едно, като щракне с пръсти, ти трябва да правиш това, което той ти каже, да слугуваш, да те пощипват – много пъти ми се случвало, да слушаш вулгаризми.“ (СЦ, 33)

Друга респондентка разказва за различни случаи, в които от нея се е искало секс в служебен контекст – и при кандидатстване за работа, и вече в професията:

„Кандидатствала съм за секретарка в различни фирми, буквално ми е казвано, че трябва да влизам в ролята на любовница. [...] Да, че имам и други задължения. [...] Не, на мен ми се случи на интервю. [...] Мъж ме интервюира [...] Не знам дали прецени по външността ми, по нещо си... [...] Просто бях попитана бих ли се съгласила. [...] Еми бях в шок. В смисъл, абсолютно [...] категорично заявих, че аз нямам място тук и това за мен абсолютно не е приемливо. [...] Общували сме със служители на [министерство]. Случвало ми се е да идват гости от провинцията, да, и да съм получавала неприлични предложения отново.“ (ЮЗ, 44)

Случаят с кандидатстването за работа се отразява зле на респондентката и на нейната самооценка:

„Доста го преживях, защото малко или много, завършвайки университет, ти си с някакви идеалистични представи. [...] Бях много [...] срината, [защото предварителните очаквания бяха], че ще си намеря работа и въобще ще бъда приета като човек, който има някакви достойнства и качества.“ (ЮЗ, 44)

За постоянстващите сексуални предложения на мъже от служебния ѝ кръг жената започва да търси причините у себе си поради разпространеното стереотипно убеждение, че за да е „закачана“ една жена сексуално, трябва с нещо да го е предизвикала. Но не ги намира:

„Кое за мен е много шокиращо. От тази гледна точка, че така, както вие ме виждате – без грим, с къса коса, аз през цялото време съм така. [...] Грим слагам изключително рядко – на някаква сватба, на някаква среща на класа или на някакво такова събитие, а като офис секретарка аз си ходех по дънки и с панталони, съвсем... Нито съм била облечена предизвикателно, нямам обувки на токчета. На мен, когато ми се налага да имам някакво

официално облекло, искам обикновено от някаква приятелка дрехи. [...] И винаги съм се чудила защо това се случва. Нямам отговор.“ (ЮЗ, 44)

Жената споделя, че тези сексуални предложения са се отразили на отношението ѝ към мъжете (тя няма партньор). Но в същото време твърди, че не е търсила помощ и не е споделяла, защото сексуалните предложения не са предизвикали проблеми и негативни последици в работата ѝ, тя ги е отказала и ръководителите ѝ не знаят за тях. Въпреки че на самата нея те са се отразили тежко и че са оказали влияние върху биографичния ѝ път, тъй като е отказала предложение за работа.

Интересна е гледната точка на една от интервюираните, която може би е интернализирала сексуалните изисквания към себе си и дори не ги смята за тема, заслужаваща внимание, докато не бъде попитана конкретно. Тя е работила като певица на кораб и разказва:

„Тази професия за жената е предизвикателна, предполага се, че ще работиш с петима мъже и ще живееш с тях. Не знам защо дали затова, че съм познавала толкова мъже, но факт е, че ти ставаш една от тях, те не те броят за жена, повечето случаи те броят за мъж.“ (СЦ, 59)

„Външни“ гледни точки на жените за собствения им пол

Според френския социолог Емил Дюркейм, който е един от класиците на социологията, за да разберем нещо, е полезно да го сравним с нещо друго. В този смисъл, за да разберем как интервюираните жени схващат себе си и собствения си пол, е добре да анализираме онези моменти, в които те възприемат пола си от дистанция, рефлектират върху не-женските качества у себе си или у други жени или си представят какъв би бил животът им, ако бяха мъже.

Негативно отношение към собствения пол

Някои от интервюираните споделят негативни стереотипи или имат негативно отношение към собствения си пол. По този начин поставят себе си частично извън позицията на жени. Една от тях например по такъв начин дефинира жените като „различни“, че би могло да се помисли, че цитатът принадлежи на мъж:

„Липсва ми и правилното разбиране на жените към мен. По-трудно ме разбират, неправилно тълкуват думите ми и се стига до излишни спорове. Искам да ме разбират по-правилно представителките на женския пол. Това, че сме различни, не означава, че трябва да не приемаме другото мнение и да смятаме, че само ние сме прави в дадена ситуация. Хубаво е да се изслушваме, така ще обогатим и себе си дори и ще се избегнат ненужни конфликти.“ (СЗ, 50)

Друга от респондентките намира негативни черти у жените във всяка фаза от

живота си, съответно, започвайки от училище. На въпроса дали там е имало деление между момичета и момчета, тя очертава като проблем деленето на групички между самите момичета:

„Делението вътре в момичешките групи е повече, като че ли, поне в онзи период аз така го наблюдавах. Имаше [...] конкуренция по скоро вътре в самата женска общност.“ (СЗ, 36)

Жената прави аналогични наблюдения и по отношение на работата си към неправителствени организации и споделя, че според нея жените не ценят успеха на другите, между тях няма солидарност и поради тези причини тя се чувства по-добре в мъжка среда:

„Като правим [организация], забелязвам, че липсва тази солидарност. Тъй като сме три жени [...] Някой като беше по-изявен, по-способен, предимно в женските групички, някак си не беше оценяван. За мен винаги е било по-лесно в мъжка среда аз да вирея. [...]. Само аз и едно момиче, които бяхме към [друга организация], бяхме двете в групата с пет момчета. По-хубаво, значи по-лесна комуникация, бих казала. [...] И сега, връщайки се назад, осъзнавам, че някак си успехът не знам защо не се оценява от други жени.“ (СЗ, 36)

Съответно и значимите фигури в живота на респондентката са мъже. Под влияние на свой учител тя променя плановете си за образование и професия и смята, че това се дължи на обстоятелството, че той е мъж:

„Изведнъж последната година дойде нов преподавател по история, ето фактора мъж [...]. Не знам как да кажа, неговата аура ли...“ (СЗ, 36)

На пола на служебния си ръководител тя отдава и обстоятелството, че е назначена на работа:

„Шефът ми беше мъж, веднага ме одобри, започнах веднага от днес за утре.“ (СЗ, 36)

Друга от интервюираните споделя стереотипа за жените, които се интересуват единствено от мода, гримове и маникюр. Но е възможно и да се движи в такава среда, в която самите жени са интернализирали този стереотип:

„Не че не обичам да си контактувам много с момичета, но като ми дойдат повече от пет на едно място, и кокошкарник ми идва малко. Говорят си за неща, които не ме вълнуват особено много. Аз примерно не държа да съм гримирана постоянно, да имам маникюр, или да съм облечена по последна мода и някакви неща, които са ми много далечни.“ (ЮЗ, 36)

„Мъжко момиче“

„Мъжко момиче“ се казва за жените, които притежават определени качества, смятани за типично мъжки, като смелост, самостоятелност, непоказване на чувства, доминантност, оправност (особено в техническо отношение):

„Впоследствие сестра ми завърши в Икономическия, но на нея много ѝ върви математиката, тя мисли като мъж.“ (СЦ, 44)

„Майка ми [...] за мен е много силна, борбена жена, „мъжка жена“. Работеше на трактор, на комбайн.“ (СЗ, 53)

Някои от интервюираните жени определят сами себе си като „мъжки момичета“, като акцентират на едни или други типично „мъжки“ черти в характера си:

„Обичам да ръчкам, обичам да гледам как се поправят [...] бушони. Не мога да кажа, че успявам да поправам бойлер, но и аз там с мъжете да ръчкам. Ремонтираме, скоро си поправих врътката на мивката, просто ми е в кръвта – обичам да поправам нещо, да се занимавам. Нямам работилница, аз да помагам обичам – мъжко момиче.“ (СЗ, 50)

В същото време обаче **респондентката смята, че „мъжките“ ѝ качества биха отблъснали потенциалните ѝ партньори, затова крие от тях на какво е способна, за да ги остави да бъдат във водеща позиция:**

„Тука си мълча, аз не бързам да се издавам какво мога. Правя се на домакиня, даже и сега не си показвам всичките заложби. [...] Като си разбира човекът, го оставям, не казвам „чакай аз да ти покажа“ [...]. Аз си знам, че мога, не обичам да се изтъквам, оставям мъжа.“ (СЗ, 50)

„Мъжките“ качества на респондентките се явяват проблем в отношенията им с мъжете и в други случаи:

„Аз винаги мисля за себе си като човек с доста мъжка енергия [...]. Имам такива някакви качества, които хората възприемат малко като мъжки. [...] Някаква такава решителност имам, самостоятелност. [...] Аз някак си имам тенденцията да демонстрирам тези мои мъжки качества точно във взаимоотношенията си с мъжете и [...] това ги отблъсква, според мен.“ (ЮИ, 36)

Една от интервюираните се идентифицира като „мъжко момиче“, защото не харесва определени стереотипизирани качества, приписвани на жените. В същото време обаче е критична и към самите мъже, които смята за недостатъчно мъжествени, и е на мнение, че е повече мъж от тях:

„Имам чувството, че съм повече мъж, отколкото жена. Мъжко момиче съм, мразя глезотии [...], празни приказки... Аз съм много бърза, точна, като обещава нещо, го върша. Мога да кажа, че съм по мъж от 80% от мъжете, които познавам. По-смела съм. Те са едни кековци. Аз така им казвам. Обаче, нали, повечето жени си мислят, че като е мъж, че голяма работа, че нещо ще направи, че нещо може. [...] Повечето мъже са на мама момчето. Не бих казала, че са знаещи и можещи.“ (СЦ, 56)

Друга респондентка смята себе си за „мъжко момиче“, защото общува по-лесно с мъже и има типично мъжки интереси, докато типично женските не са й присъщи:

„Но аз самата се приемам като мъжко момиче. Мога така да кажа, защото ми е било по-лесно да общувам с момчета като приятели. В смисъл, много лесно приемам [...] мъжката половина и съм пораснала в [...] момчешки компании повече. [...] Това с гримирането, с разхуб..., нали, женските неща, не ми е присъщо. [...] Аз бях много футболен запаляно. Гледах много мачове, с баща ми съм ходила на риба. Да, може би повече интересите да са във връзка с това, [...] ама аз и се чувствах по-добре с момчета. В смисъл, не че съм се делеяла от момичетата, но някак си ми беше по на място.“ (ЮЗ, 44)

„Ако бях мъж“

Един от въпросите, които интервюиращите по свое усмотрение задаваха на респондентките, беше как щеше да се развие животът им, ако бяха мъже. Получените отговори варират от съжаление за пропуснатите биографични шансове, през типологии на мъжките и съответно женските характери, до откровено иронично отношение към мъжете.

В някои случаи респондентката може да съжالياва за цяла палитра от професии, към които не е могла да се насочи единствено заради пола си:

„Можеше да стана ветеринарен лекар, ако бяхме останали в [град]. Много обичам животните. Военен щях да стана. По мое време нямаше право жените да кандидатстват за военни. [...]. По-късно приеха [такава възможност]. [...] Аз вече бях на 30 години – къде да ходя. [...] Криминолог бих избрала, може би, обичам да гледам Хорейшио [от сериала „От местопрестъплението: Маями“], обичам да разгадавам криминални филмчета, криминални романи чета, може би щях да съм в тази сфера. [...] Нямахме право жени да кандидатстваме в Симеоново [преди] демокрацията. За съжаление тогава [...] жените бяхме ощетени в някои отношения.“ (СЦ, 50)

Дори да са отпаднали законовите ограничения жени да заемат определени професии, кариерните им възможности може да са ограничени от дискриминационното отношение към жените, които имат или се очаква, че може да имат деца:

„О, да – професионално, да, кариерно, да – щях да имам много повече възможности, сега това, което Ви обясних разпитването [на жените по време на интервю за работа] – женен, неженен – избягва се [при мъжете]. Щях да работя работа, в която щях да вземем много повече пари, отколкото сега.“ (ЮИ, 25)

Дискриминационно отношение към жените се среща не само в България. Една от интервюираните споделя за подобен опит от времето на престоя си в Италия и смята, че ако беше мъж, щеше да има повече шансове там:

„Може би щеше да ми е малко по-лесно, според мен, на работа, до известна степен. Особено например в периода, в който бях в Италия. Тоест някак си тези академичните среди щяха да бъдат по-отворени за мен, особено ако бях останала да уча, ако бях останала в чужбина.“ (ЮИ, 36)

Друга респондентка вижда пропуснатите биографични шансове в липсата на възможност да наследи бащиния бизнес и в насочването си към феминизирана професия:

„Ако бях мъж, сигурно щях да поема [...] на баща ми бизнеса и сигурно щеше да е доста по-различно. Надали щях да работя като счетоводител.“ (ЮЦ, 27)

Интервюираните споделят различни нагласи по отношение на типичните характерови черти на мъжете. Поради представата, че мъжете не са толкова чувствителни, колкото жените, една от тях например смята, че би ѝ било по-лесно да бъде мъж:

„Ако минавам по същия път, по който съм минала сега, [...] и съм момче, щях да имам много повече лекота и много повече приемане на събитията, които са ми се случили. [...] Нямаше, може би, да задълбавам и да съм толкова чувствителна и [щях] да бъда приета по друг начин, ако съм била мъж в тези ситуации, да.“ (ЮЗ, 44)

Мъжкият пол може да се възприема и като определено предимство в личния живот, особено от страна на жени, които са склонни да проявяват „мъжки“ качества:

„В личен план малко ми е трудно да преценя, но също си мисля, че щях да имам по-голям успех –точно защото аз някак си имам тенденцията да демонстрирам тези мои мъжки качества точно във взаимоотношенията си с мъжете и [...] това ги отблъсква, според мен. Така че може би всъщност щях да бъда по-добър мъж в това отношение. Но пък от друга страна, не знам, [...] защото пък имам момчета приятели, които също нямат

партньорки. И те вече искат деца и така нататък.“ (ЮИ, 36)

Интервюираните с мигрантски или малцинствен етнически произход отговарят на въпроса по различни начини. Респондентката от Ангола например възприема мъжете в живота си като идеал, към който би искала да се стреми:

„Сигурно [щях да] имам друго отношение към живота, ако [бях] мъж... Не знам, защото виждам мъжа ми и гледам отстрани на баща ми – и двамата перфектни. Има много пъти, когато аз дава[м] назад [с колата] и казва[м]: „Аз не, аз няма да тръгна назад“, и той казва: „Добре, по-спокойно, по така, като мъж“. (СИ, 36)

В отговора си една от интервюираните ромки показва, че според нея отговорността при мъжете е по-голяма от тази при жените, а собственият ѝ мъж, по нейно мнение, прави всичко за семейството си:

„Мисля че щях да съм доста строг мъж. [...] Тогава трябваше да взема аз по-голямата отговорност аз да работя, аз да мисля за семейството, затова за изхранване за абсолютно всичко, защото при мъжа отговорността е по-голяма. [...] Аз имам моменти, в които, когато го гледам [мъжа си], си мисля, че ако бях мъж, може би щях да бъда малко по-егоистична спрямо мен. Щях да се щадя повече, докато при него това не е така. Той наистина се раздава на 100% за нас и аз това го виждам и го оценявам наистина много.“ (ЮЗ, 35)

Друга от ромските жени смята мъжете за толкова непостижимо силни и смели, че дори отказва да направи мисловния експеримент, заявявайки, че предпочита да си остане жена:

„По-добре ми е да бъда жена, защото не съм готова толкова за мъж, решителна и по-мъжкарана, малко съм по-страхлива.“ (ЮИ, 55)

Респондентка от Украйна не се чувства ощетенa от факта, че е жена, въпреки че смята, че на мъжа ѝ е по-лесно да се занимава с бизнес, отколкото на нея:

„Няма значение кой мъж и кой жена. Не, мога да кажа, [че] като цяло за съпруга ми развитие[то] на бизнеса е по-лесно, отколкото за мен. Значи да бъдеш мъж наистина е по-лесно. Но виждам колко жени са успешни и като жена. [...] Не мога да кажа, че гледайки, че съм жена, хора[та] не искат да общуват с мен и да обсъждат въпроси.“ (ЮЦ, 45)

Интервюирана от Армения, преживяла домашно насилие, гледа критично на мъжете и никак не е убедена в стереотипа, че те са силният пол:

„Няма как един мъж да е изживял това, което аз съм изживяла, и да издържи. Но не бих искала да влизам в подробности. [...] Това, че мъжете са по-силният пол, е само приказка. Винаги съм го казвала. Жените са по-силни във всяко отношение. Ако един мъж си среже пръста, ще крещи цял час, а жената ще го овърже и ще продължи работата си.“ (ЮИ, 49)

Критично гледа на мъжкия пол и респондентката от турско-помашки произход, преживяла сексуално насилие. Като говори за заплашително или неуважително отношение на хора към себе си, по всяка вероятност тя има предвид мъже. В същото време смята, че мъжете имат повече сигурност, другите се държат по-добре с тях и не навлизат в личното им пространство без тяхно желание:

„Първо, щях да се чувствам по-уверена, спокойна, да излизам сама вечер. Второ, с повече уважение [се ползва мъжът] от хората, [отколкото е уважението] към мен, особено непознати хора. Като жена ми се е случвало много пренебрежително държане спрямо мен. Трето, ако бях мъж, мисля, че хората нямаше да влизат в личното ми пространство, да прекрочат границите ми.“ (ЮЦ, 26)

Другата респондентка от турско-помашки произход също възприема мъжете критично и с ирония описва типичния живот на представителите на мъжкия пол в своето населено място:

„О-о-о, да-а-а! Щях да се проваля тотално. Нямаше да уча, щях да замина за чужбина. Първата ми работа – да си купя БМВ, за да фукам из [град], да бибипам на жените, които вървят. Да се чувствам като бог. Парите щях да ги харча по дискотеки, обиколки, казина.“ (ЮЦ, 27)

Иронични портрети на мъжете описват и още няколко от интервюираните жени. Едната смята, че ако беше мъж, нямаше да е толкова смела и професионално амбициозна, колкото е, защото щеше да върви по стъпките на баща си:

„Ако бях мъж, въобще нямаше сигурно да направя нито едно нещо, което съм го направила досега, дори и лудите работи [смее се]. Не знам, аз между другото в някакви моменти съм и мъж, нали... [...] Така че [...] не бих била толкова смела и решителна, може би... Защото, ако бях мъж, [...] ще бъда много силно повлияна от баща ми. [...] Тракторист сигурно щях да съм, най-много шофьор международен.“ (СИ, 38)

Според другата за един мъж не е важно да е умен, а да е висок, поради което тя би била глупав мъж:

„Ако бях м-ъ-ъ-ъж?! Само да помисля. Може би бих била глупав мъж. [...] Ами защото за един мъж не е много важно да е умен, а да е висок. Пък аз

съм висока. Да, бих била един хубав, глупав мъж. И със сигурност бих била в казарма, защото нямаше да си взема изпитите навреме.“ (СЦ, 44)

Третата описва мъжа като егоистичен „самогъзник“, защото от него не се очаква да ражда деца и съответно той избягва да поема отговорност:

„Домакинската работа, готвене, ако бях мъж, щях да го оставя на жена ми, което нямаше да е готино, но ако бях, [...] щях да съм си самодостатъчен. Защото нямаше да имам репродуктивна функция, нямаше да смятам, че трябва да се размножавам по някакъв начин или да създавам поколение – щях да стана самогъзник и егоист.“ (ЮИ, 25)

В заключение

В заключение, **стереотипите по отношение на пола също имат решаващо влияние върху живота на жените**. Те може да са широко споделяни в цялото общество, в определена среда, в тесния кръг на респондентката или от страна на самата нея. **Представите за ролята на мъжа и жената в семейството, майчинството и живота без партньор могат да предизвикат чувство на непълноценност у жената, когато тя не отговаря на стандартите, които тя или средата ѝ смятат за правилни**. Някои от интервюираните успяват да отстояват собственото си „невписване“ в даден стереотип въпреки съпротивата на средата.

Стереотипите имат и пряко влияние върху професионалното развитие на жените. Определени професии са смятани за „мъжки“ и на респондентките им е било или невъзможно да се реализират в тях, или са били системно подценявани, дори да имат необходимата квалификация. Дори в някои феминизирани професии се случва да се предпочитат мъже. Сериозен проблем за професионалната реализация на жените се оказва и майчинството. Споделят се и случаи, в които от жените се искат сексуални услуги от потенциални работодатели или служебни партньори.

Част от респондентките сами споделят негативни стереотипни нагласи по отношение на собствения си пол. Някои смятат себе си за „мъжки момичета“ дори в случаите, когато са на мнение, че самите мъже не притежават достатъчно „мъжки“ качества. Когато се опитват да си представят как би се развил животът им, ако бяха мъже, жените изразяват мнението си за мъжкия пол, което варира от свръхпозитивно до снизходително-иронично, и изговарят какво им липсва само защото са жени.

Тревоги, страхове, потребности и липси, пожелания

09

Страхове и тревоги.....	108
Потребности и липси.....	113
Пожелания	114

Проектът е озаглавен „Нуждите и проблемите на жените в България“. От биографичните разкази на респондентките може да се реконструират голяма част от нуждите и проблемите им, но понякога те казват и в прав текст какво ги тревожи, плаши, какво им липсва и какво си пожелават да бъде различно. В досегашния анализ се очертават няколко основни тревоги, страхове, потребности и липси, споделяни от голяма част от интервюираните, по отношение на:

- изпадане в бедност;
- здравето на децата им;
- насилие от страна на мъже навън;
- самотата и липсата на партньор
- конкретно за ромските жени сегрегираната среда е основен повод за тревоги.

В тази глава се обръща по-голямо внимание на тематични области, които не са били засегнати или са били по-слабо засегнати в предишните.

Страхове и тревоги

По отношение на децата си жените имат и други тревоги и страхове освен здравето им, макар и по-рядко споделяни. Те са свързани с образованието и развитието им, със средата, в която се развиват, със сигурността им. Част от тези тревоги са свързани с липсата на предвидимост на средата и на контрол върху развитието на децата:

„А, тревогите ми обикновено са свързани с децата [...]. И все пак средата, която ние сме им дали, е сравнително добра, дано навън да нямат различна среда и след време, щото те и двамата са в особена възраст в момента.“ (ЮЗ, 44)

„Не знаеш дали мерките, които вземаш по отношение на твоето развитие и на детето, [...] ще дадат резултати, които си очаквал [...]. Но повечето неща, които не трябва да ме тревожат, са неща извън моя контрол. Ако е нещо, което не зависи от мен, примерно – ще се събере с каква група, нали, аз може да съм го възпитала феноменално, но изведнъж решава да попадне на тези хора, пази Боже, стане и той гаден човек.“ (ЮИ, 25)

Сред причините за страх по отношение на децата може и да е обстоятелството, че респондентката ги отглежда сама:

„Страхувам се дали ще се справя, най-общо да го кажем, дали ще се справя [...] с това да бъда и бащата и майката едновременно. Да покривам нуждите на децата, да бъда на точното място, където и когато им е нужна моята подкрепа.“ (СИ, 38)

Обратната страна на този страх е, че една жена може заради детето си да се страхува да напусне мъжа си, с когото иначе би предпочела да не остава заедно, защото той например я подлага на емоционален тормоз:

„Преди няколко години ми беше дошло до гуша от тези нападки и обиди от мъжа ми, сега, слава богу не е така... Но тогава ми се е искало да се махна, да си сложа край на всичко и да си тръгна, но страхът как ще реагира детето, защото той живееше в едно семейство с любов и хармония...“ (СЗ, 53)

Конкретно за ромските жени образованието на децата им е сред основните притеснения:

„Тревожа се за детето – [...] как ще мине в училище, аз съм малко по-притеснителна и когато се разболея...“ (СЗ, 30)

Тревогите за образованието на децата на ромските жени са неизбежно свързани със страха от гетоизирането. Една от интервюираните възприема и самата себе си като опасност за дъщеря си в това отношение:

„Ами страх ме е, например тревожа се за това, че дъщеря ми е почти на 14 в момента. [...] Изпитите по НВО, които минаха тази седмица ми, бяха наистина тревожни. Тревожа се за това да не я превземе махалата, гетото, да не я превземем. Опитвам се да ѝ наляя ум в главата.“ (ЮЗ, 35)

Животът в гетото е и сам по себе си повод за страх и тревоги у ромските респондентки, безотносително към децата, поради липсата на поддържана публична инфраструктура:

„Аз се тревожа сега, например – в средата, в която живея, е доста мръсно, нехигиенично се живее, много гъсто населени, има много проблеми с шахти, с вода. И се страхувам, че един ден няма да има ни вода, няма да има кой да събира боклуците, шахтите ще бъдат препълнени, миризмата ще се разнесе, хората ще бъдат много повече, и ето от това се страхувам.“ (ЮИ, 56)

Някои страхове и тревоги са по отношение на сигурността на децата на интервюираните. Понякога това е свързано и със страха на самата жена да не бъде нападната:

„Страх ме е от тъмно – хора по тъмно. [...] Панически страх нещо да не се случи на детето ми, не знам защо. Но ако някой непознат се увърта около детето ми, мисля си, че може да му направи нещо. [...] Ние вървим по тъмното двамата и гледаме въпросния човек от другата страна на тротоара, започва да ни подсвирква. И аз изпаднах в ужас, защото човекът

[беше] много по-грамаден от мен, вънка е 10 часа, аз съм с детето. По най-бързия начин се прибрахме, заключихме се [...]. Оттам ми се отключи, че [...] че нещо може да му направят.“ (ЮИ, 25)

Когато детето е момиче, майката може да се страхува и че то може да стане жертва по един или друг начин:

„В момента най-много ме е страх за дъщеря ми и дали някой някъде няма да я нарани. С нейното израстване това може би все повече ще се засилва, защото тя все повече ще контактува с непознати хора и мен ме е страх някой да не я нарани.“ (СЗ, 31)

Други страхове са свързани със здравето и живота на близки хора, както и със собственото здраве и живот. Сред тях отчетливо се откроява страхът от смъртта – своята и на близките:

„Да, страх ме е от смъртта, страх ме е най-вече от смъртта, това е неизбежно, но някой ден ще стане, но най-много от това ме е страх. Искам семейството ми и всичките да са живи и здрави и така.“ (СЗ, 30)

Притесненията за здравето и живота нерядко имат корени в личния опит на респондентките, които са имали тежко болни близки и понякога са ги губили. Няколко от жените споделят притеснения във връзка с пандемията от COVID-19:

„Друго мое притеснение е за здравето на семейството ми, особено след COVID-19, който майка ми изкара доста тежко.“ (СЗ, 40)

Опитът с други тежки заболявания на близки хора също допринасят за развиване на чувствителност към темите за болестите и смъртта:

„Сериозен проблем бих го приела, ако си тежко болен. Неизлечимо болен. Да благодаря на Господ, че още ни е предпазил от тази зла участ. Дано и да ни предпази, защото аз изживях загубите на близки хора – тежки съдби, тежки заболявания. Свекърът ми, един много умен човек, 7 години живя с Алцхаймер. Беше трудно! Баща ми си отиде от рак. За съжаление аз трябваше да взема решението за него, което съвсем ме съсипа. Трябваше да взема много важни решения – аз, сама.“ (СИ, 48)

А загубата на родител засилва отговорността към собствените деца и, съответно, страха от смъртта:

„Просто като човек загубил баща си – 17-годишна бях, не казваме, че съм била на 5 – но не искам да оставям децата си без родители.“ (ЮЦ, 27)

Понякога тревогата за другите може да измести на заден план притеснението и грижата за себе си:

„Тревожа се за много неща, за майка си, за свекърва си, за детето, внучето си, за мъжа си, за целия свят. Но не и за себе си. [...] Когато аз имам проблем здравословен, някакъв друг, емоционален, се опитвам сама да си го реша. Дори да не занимавам моя мъж. Такъв тип човек съм. Така съм израснала, решавайки собствените си проблеми, не мога да го променя, искам да го променя, това е единственото нещо, което искам да променя.“ (СИ, 48)

Една от интервюираните жени, обратно на предишните, споделя, че не я е страх от смъртта, след като е преживяла тази на своя баща:

„Иначе... не ме е страх от смъртта. Тя е част от живота, както казваше дъщеря ми като малка. Когато изгубихме баща ми и аз плачех, тя ми каза: „Мама, недей да плачеш, това е част от живота, трябва да приемаш“. Беше в пети или шести клас.“ (ЮИ, 49)

Преживените травми от страна на респондентките може да доведат, в зависимост от спецификата си, до различни страхове, какъвто е например страхът от обвързване:

„Страх от обвързване [...], защото беше голяма драма, и особено като се доверих на човек, който беше различен. „Ела да видиш, теб не са те оценявали, как ще те нося на ръце.“ Той наистина ме носеше на ръце, но много бързо му омръзна, живее му се. [...] И сега страхът от обвързване стана по-голям. Както казва майка ми – „няма за кога да те страх, [...] на 33 ще станеш“, но въпреки всичко от това ме е страх. [...] Страх ме е от самотата, защото е много лошо човек да остане сам. [...] Този страх малко се бие с другия ми страх.“ (СЦ, 33)

За страх от обвързване с мъже говори и една от жените от по-възрастното поколение, но в нейния случай този страх се аргументира със спецификата на комунистическия режим, в който темите за любовта и секса са били табу:

„Единственият ми страх е в отношенията с мъжете. [...] Но този страх, който ми е наложен – „сега как ще стане“... Наложила съм си ежедневието, което ми харесва и в което съм щастлива. Страхът ми е дали няма да дойде някой да ми го отнеме. Странен страх е, не съм го формулирала. [...] Но това е поколението. Нямаше как да не се случи, комунизмът ни го наложи. При нас думата „секс“ беше забранена, думата „любов“ беше грешна. Как да има отношения?“ (ЮИ, 55)

Липсата на възможности за развитие в малкия град също може да е повод за страх:

„Имам такива по отношение на базата ми на развитие, на това, което правя в работен план. Ако разчитам на институции в [град], които да ми помогнат да се развивам в професионален план, няма такива въобще. Нито по отношение на ИТ специалността, нито готварството [...]. Живущите тук разчитаме за повечето неща на [областния град].“ (СИ, 28)

Пречките пред възможностите за професионално осъществяване, което да съответства на личността, са сред страховете и тревогите и на други от жените:

„Да работя нещо, което не ме вдъхновява, не ми харесва. Страх ме е да съм в сивата рутина. [...] Тревожа се за инфлацията, светът накъде върви.“ (ЮЦ, 26)

„Парите и мястото, където искам да живея. Не мога да реша къде да живея, какъв живот да си устроя в България ли, в Германия ли, в Холандия ли. Адаптирам се лесно, нямам проблеми с това, после ми доскучава, бягам от себе си. Докога – не знам...“ (ЮЦ, 27)

Някои от респондентките споделят притеснения, свързани с финансовото им оцеляване, дори и към момента да няма проблем с него. При една от ромските жени това притеснение е свързано с риска тя и съпругът ѝ да останат безработни:

„Тревожа се само да не останем без пари, да не останем без работа. [...] Но иначе не.“ (ЮЗ, 35)

Причина за финансовите притеснения може да бъде и фактът, че респондентката живее сама и няма на кого да разчита, освен на себе си:

„Притеснявам се за себе си, чисто финансово, защото не съм от тези хора, семейството – виж, аз имам пари, ще ти помогна. Сама си изкарвам всичко, абсолютно независима. Това провокира някакъв страх – не дай си, Боже, ако нещо стане, как ще си платя тока?“ (СЦ, 33)

Дефинирането на страха може да е свързано и с религиозната вяра:

„Страх ме е от Господ, от друго няма от какво.“ (ЮЗ, 35)

Потребности и липси

Що се отнася до потребностите, нуждите и липсите, споделени в интервюта, много от тях са насочени към междучовешките отношения. На немалко от респондентките им липсват контакти с родители, с партньори, а понякога такива няма или жените са ги загубили. Липсата на внимание от страна на собствените родители например и свеждането на дъщеря им до функция може да бъде особено травматично:

„Лично на мен на този етап ми липсва вниманието на родителите ми. Чисто емоционално, нещо материално винаги може да се купиш. [...] Чистата липса на внимание. [...] Аз се чувствам, все едно съм negliжирана като личност, като че ли. Когато детето ми дойде на този свят, аз бях вече на заден план. Липсата на въпроса „как си“ от страна на собствените ти родители много би те засегнала като личност, защото очакваш най-близките ти хора да се интересуват. Но вече въпросът беше – къде е детето, баща ти ще ходи в болницата, може ли да го закараш.“ (ЮИ, 25)

Липсата на персонално внимание и грижа към жената понякога е свързана и с това, че самата тя е свикнала да пренебрегва себе си в името на близките си:

В някои случаи липсващите хора може да са действително отсъстващи. Една от респондентките споделя как в миналото ѝ е липсвала майка ѝ, която не се е грижела за нея като дете, а сега – мъжът ѝ, който неотдавна е починал:

„Нещо да ми е липсвало... майка ми ми е липсвала. В момента – не [...]. Най-много мъжът ми... любов, която само той може да ми я даде, не знам, само това ми липсва в момента.“ (СИ, 38)

Липсата може да бъде и на потенциален партньор, носител на определени качества, от какъвто респондентката има нужда:

„Липсва ми човек до мен и който да успее да извади най-доброто от мен. Да ме подстрекава по някакъв начин да преследвам целите си, да ме кара да правя нови и нови неща.“ (СЗ, 40)

Потенциалните партньори, от своя страна, понякога не отговарят на изискванията на жената за сериозна и пълноценна връзка:

„Липсва ми да срещна човек, който би искал да развиваме нещо повече от такива плътски и сексуални отношения. Все повече ми прави впечатление, че моето, нашето поколение младежи... Те толкова са се себеконцентрирали в личностното израстване, че някак си от най-малките неразбирателства, трудности са склонни просто да прекратят връзката. „Тук енергията ми е негативна, стига толкова, отивам при друг“ – няма я идеята, че всъщност това си е процес, че ние се учим, че се развиваме, че се променяме, че е

нормално да има моменти на близост, моменти на отдалечаване, после пак на близост, няма я концепцията за дългосрочност.“ (ЮЗ, 29)

Понякога жените имат нужда просто да се отпуснат, да поставят себе си на първо място, а не винаги близките им да бъдат приоритет. Тази потребност може да се изрази като желание жената да си позволи да бъде слаба:

„Аз съм вземала решенията за по-важните проблеми в семейството, и сега е така [...]. И аз искам на моменти да бъда слаба. [...] Уморих се да бъда силна.“ (СИ, 48)

Потребността може да се изразява и в нужда от повече лично пространство и време за себе си, с каквито повечето семейни жени не разполагат:

„Единственото, което съм се замисляла и ми е липсвало, това е, [...] ей така просто един ден да си седя въкъщи сама, примерно, или да чета книга, или просто никой да не ме занимава за нищо и да не мисля за нищо. Защото това не ми се е случвало в общи линии с години. Просто ей така, самичка въкъщи, да няма никой и да чета или примерно, да гледам филм или нещо си, без значение. Но да не ме интересува дали ще стана, дали ще направя нещо, дали ще трябва да изляза или да се съобразя с каквото и да било, нали, това лично пространство го нямам с години.“ (ЮЦ, 40)

Липсата на жизнено пространство често пъти е още по-сериозен проблем за ромските жени, които нерядко живеят с представители на няколко поколения в един дом. На въпроса от какво има нужда, една от ромските респондентки отговаря:

„От самостоятелен дом, в който да си живееш с децата, да имаш свое място, където да е само твое.“ (ЮИ, 25)

Пожелания

Няколко от интервюираните жени споделят какво си пожелават. Пожеланията им са както интроспективни, насочени както към тях самите, така и към близките им и цялото общество. Една от респондентките например иска да промени себе си и да има по-малко изисквания към другите и света:

„Бих си пожелала повече да слушам себе си, интуицията си, защото при мен явно е доста силна, а пък не съм си я слушала дълго време. И все още се уча, нали, как да го правя. Да слушам интуицията си, да съм по-смирена, да не изисквам толкова от себе си, от околните и... някак си да съм си щастлива с това, което имам.“ (СЦ, 36)

Друга поставя като приоритет бъдещето на децата си:

„Пожелавам си да възпитаваме ние успешни, умни и добри деца.“ (ЮЦ, 27)

Пандемията от COVID-19 изостря чувствителността към значимостта на здравето и крехкостта на човешкия живот:

„Само да сме живи и здрави. Просто, особено след пандемията, защото много и близки хора починаха.“ (ЮЦ, 40)

Анализът завършва с пожеланието на една от ромските респондентки, в което се обобщават едни от основните проблеми в България:

„Пожелавам си всички, дори и душманите да са живи и здрави, да няма такава пандемия вече, да няма толкова високи цени, България да се оправи, нали, всичко да е, както трябва. Пожелавам си също хората да не се делят на българи, на цигани, на турци, на роми, на власи, всички да сме по-добри.“ (СЗ, 30)

Да обобщим. Във всяка проблемна област в доклада са споделени проблеми и потребности на жените. Отвъд тях, те споделят редица страхове и тревоги – във връзка със здравето (на децата, близките и своето), за развитието на децата си, за финансовото оцеляване, сигурността им като жени, смъртта и др. Сред липсите се очертават тези на качествено човешко общуване, разбиране, партньор, лично пространство, икономическа сигурност. Пожелават си неща, свързани както с техния живот и този на близките им, така и със ситуацията в България като цяло.

Заклучение

10

Изводи.....	117
Препоръки	119

Заклучение

Проведеният анализ на 42-те биографични интервюта откри някои системни проблеми, с които се сблъскват респондентките, както и техни ключови потребности. Изследователският екип изказва благодарност на интервюираните жени не само заради отделеното време, а най-вече за доверието да споделят чувствителна лична информация. Защото единственият начин да се хвърли яснота върху проблемите и нуждите на жените е да има такива, които са готови да говорят за тях, въпреки че понякога това може да бъде болезнено и въпреки възможните опасения, че споделената информация може да ги изложи на риск. Оправдаването на доверието на респондентките посредством анонимизиране и премахване на детайлите, които биха могли да го нарушат, беше от първостепенно значение в процеса на анализа.

Сред основните проблеми, които се откриха, са липсата на реална равнопоставеност на жените в професията, бедността, насилието в различните му форми, натискът на средата и стереотипите по отношение на пола. С тях са свързани и ключовите потребности на интервюираните – от равно третиране, от сигурност – както финансова или професионална, така и лична, от подходяща среда, от лично пространство и т.н.

Представянето проблемите и нуждите на жените с думите на самите тях хвърля светлина върху микроперспективата на частния живот в противовес на анонимизираните количествени данни и нормативните документи. Това е особено важно за разбирането на ситуацията на жените, живеещи извън големите градове, защото там често пъти местните неписани правила и нормите, типични за една или друга група, имат приоритет в практиката пред законите и формалните правила. Фактът например, че съществува Закон за защита от дискриминацията, не помага на респондентките с малки деца да бъдат назначени на работа.

На фона на диагностицираните нужди и проблеми отчетливо се откроява липсата на институции, с помощта на които да се компенсират определени дефицити в живота на жените. Нищо не спира ромските момичета например да отпаднат от училище, ако нямат роднини и близки, които да ги мотивират. Дори когато има работещи институционални механизми, в огромната част от случаите жените не стигат до тях – било поради незнание, било поради страх, било поради разпространената представа, че „проблемите се решават в семейството“, било по други причини. Само в едно от интервютата се споменава за жена, която се е обърнала (със съдействието на респондентката) към институция заради домашно насилие. Отделна тема е и капацитетът на институциите да предприемат адекватни мерки.

За разлика от липсата на институции в разказите на интервюираните, повече респондентки споделят за получена подкрепа от неправителствени организации. В резултат на тази подкрепа те са развили лоялност към въпросните организации и сами са започнали да работят за тях. Това показва значимостта на гражданския сектор както в живота на жените, така и по отношение на определени уязвими групи, като например хора, преживели насилие, деца и възрастни с увреждания.

Въпреки че интервюираните ромски жени в рамките на проекта са едва четири, в доклада се отделя сериозно внимание на техните проблеми и потребности.

Основанията за това са няколко:

Първо, в интервютата самите те говорят преобладаващо за живота си именно през призмата на това, че са ромски жени, и по този начин дават значително количество ценна информация по различни теми. За разлика от тях, интервюираните нехетеросексуални жени не поставят в центъра на биографичния си разказ сексуалната си ориентация; за тях тя е само един аспект от идентичността им. Три от четирите ромски респондентки живеят в гетоизирани квартали и това по един или друг начин структурира както всекидневието, така и съзнанието им.

Второ, темата за ромите по различни начини изниква и в няколко от другите интервюта, и то в негативна светлина, без при това да е поставяна от интервюиращите. Това е свидетелство за силата на негативните стереотипи в българското общество към хората от този етнос. Даването на глас на обичайните „обвиняеми“ и показването на тяхната перспектива е най-добрият начин за преодоляване на расистките стереотипи спрямо тях.

Изследването на 42 жени от шестте региона на България не може да даде пълна картина на проблемите и нуждите на всички жени в страната, а и не си го поставя за цел. Мисията му е обаче да бъде отправна точка за диагностицирането на ключови дефицити и адекватното им компенсиране. Резултатите от него следва да послужат по няколко различни начина. Първо, чрез даване на публичност на тези резултати, което ще доведе до по-задълбочено познание на жените в България. Второ, посредством вземане на мерки на равнището на публичните политики за решаване на най-сериозните проблеми, установени в анализа. Трето, като основа на бъдещи изследвания в тази област и като принос към изследванията на жените и пола. Четвърто и най-важно, даването на думата на самите жени да говорят за проблемите и потребностите си е форма на тяхното овластяване. Именно овластяването на жените в България е това, което ценностно осмисля и целия проект.

•

Общи препоръки

Разработване и интегриране в училищните учебни програми на приобщаващо и достъпно съдържание относно равенството между половете, правата на жените и техния принос в различни обществени сфери, както и анализ на съществуващите програми и учебни материали с цел премахване на стереотипно и дискриминационно съдържание.

Повишаване на компетентността на журналистите относно равенството между половете, защитата на правата на жените и начините на отразяване на насилието, основано на пола, и стереотипите, свързани с пола

Включване на подходящо за възрастта образование относно здравето, сексуалното и репродуктивно здраве и права, включително цялостно здравно и сексуално образование за подрастващите момчета и момичета, като се обърне особено внимание на отговорното сексуално поведение

Организациите, които работят с роми следва да обмислят въвеждането на вътрешни политики за чувствителност на база пол, които вземат предвид съществуващите стереотипи и бариери пред ромските жени.

Развитието на програми за интеграция да включва оценка на въздействието на база пол.

Широка кампания за утвърждаването на равнопоставеността на половете и за преодоляване на негативни стереотипи към жените, които се отразяват както върху личния и семейния им живот, така и върху професионалното развитие и публичните активности. Кампанията следва да включва както медии, така и политици и личности с обществен авторитет и лидери на мнение

Тематични препоръки за адресиране на идентифицираните проблеми:

Полово базирано насилие

Приемане на законодателни промени, включително в Закона за защита от домашно насилие, които да гарантират ефективното приложение на всеобхватна политика за превенция на насилието, основано на пола и подкрепа за преживелите насилие.

Дискриминация

Широка информационна кампания за разпознаване на пряката и непряка дискриминация в различни сфери и съществуващите механизми за защита.

Феминизирана бедност

Предприемане на мерки за повишаване на доходите във феминизирани сектори с ниско заплащане като социалната сфера.

Ратифициране на Конвенция № 190 на Международната организация на труда за премахване на насилието и тормоза в областта на труда.

Настоящата публикация е анализ на дълбочинни биографични интервюта с жени, живеещи във всички 6 района на България. Проведеният анализ откри някои системни проблеми, с които се сблъскват жените, както и техни ключови потребности.

Изследователският екип изказва благодарност на интервюираните жени не само заради отделеното време, а най-вече за доверието да споделят чувствителна лична информация. Защото единственият начин да се хвърли яснота върху проблемите и нуждите на жените е да има такива, които са готови да говорят за тях, въпреки че понякога това може да бъде болезнено и въпреки възможните опасения, че споделената информация може да ги изложи на риск.

Публикацията е резултат от проект „Изследване на нуждите и проблемите на жените в България“, който се изпълнява с финансова подкрепа от Фонд Активни граждани България, финансовата подкрепа е предоставена от Исландия, Лихтенщайн и Норвегия по линия на Финансовия механизъм на ЕИП (<https://www.activecitizensfund.bg/>).

Цялата отговорност за съдържанието на доклада се носи от Фондация „Екатерина Каравелова“ и при никакви обстоятелства не може да се приема, че докладът отразява официалното становище на Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство и Оператора на Фонд Активни граждани България.

Автор: Светла Енчева

Редактори: Марина Кисьова де Хеус и Маргарита Спасова

Коректор: Деница Абаджиева

Графичен дизайн: VBrand Visuals @vbrandvisuals

Корица: Anina Takeff for Fine Acts @aninatakeff

@Фондация „Екатерина Каравелова“

www.ekfwomen.org

Всички права запазени.